

શ્રેષ્ઠ સોશયજી જમસેદજી જીભાઈના
ધનામનો નિબંધ.
ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.

રચનાર

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ.

છપાવી પ્રગટ કરનાર

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

આવૃત્તિ બીજી. નકલ ૫૦૦.

અમદાવાદ મધ્યે

મામાની હવેલીમાં અમદાવાદ યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ અને
જનરલ એજન્સી કંપની “લિમિટેડ”ના પ્રેસમાં
રણુજીડલાલ ગંગારામે છાપ્યો.

આધિન, સં ૧૧ ૧૯૪૩.—અક્ટોબર, સને ૧૯૮૭.

કિંમત ચાર આના.

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી
આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હુકમ ગૂ. વ. સોસાયટીએ
પોતાના સ્વાધીન રાખ્યાછે.

ઉપોદ્ધાત.

શેઠ સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈના (૩૧૦૦) ના ઇનામની જાહેરખબર સને ૧૮૬૪ ના ૮ મા આંકના છુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાઈ હતી તે ઉપરથી આ નિબંધ મેં રચ્યો, તે મંજુર થયાથી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ઉપર લખેલું ઇનામ મને આપ્યું.

આ નિબંધનું નામ ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ એવું પાડ્યુંછે તો ગૂજરાતો ભાષાના સઘળા શબ્દોનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ. પણ આ ઇતિહાસ રચાવનારના માગ્યા પ્રમાણે રચવો માટે આ સંક્ષેપે રચ્યોછે, એટલુંજ નહિ, પણ આમાં બાકરણ સંબંધી વિચાર પણ યથેચ્છ લખાયો નથી. ઉત્તરખંડમાં સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષા થઈ. પછી ઉત્તરથી દક્ષિણપંથે જતાં પ્રાકૃત ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ, ને અપભ્રંશ ભાષા ઉપરથી જૂની ગૂજરાતી ભાષા થઈછે. માટે આ નિબંધમાં મેં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અને ગૂજરાતી એ ચાર ભાષાઓનાં બાકરણોની સહાયતા લીધીછે, તથા એ ભાષાઓના ગદ્યપદ્ય ગ્રંથોની પણ સહાયતા લીધીછે. ભાષાઓના ઇતિહાસ ઉપરથી માણસોનો ઇતિહાસ જણાઈ આવેછે, માટે માણસોનો ઇતિહાસ જાણનારા પુરૂષોએ ભાષાઓનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ.

હું સર્વત્ર નથી માટે અજ્ઞાનદોષથી વા મતિભ્રમથી કોઈ ટેકાણે મારાથી અશુદ્ધ લખાયું હોય તો વિદ્વાન પુરૂષોએ ક્ષમા કરીને સુધારી લેવું.

સંવત્ ૧૯૨૨.

ન. સ. ૧૮૬૬.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ,
નિબંધ રચનાર.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે.....	૧
આર્ય ઇતિહાસ	૨
સંસ્કૃતભાષા વિષે	૧૧
ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત. શબ્દ	૨૭
પ્રાકૃત ભાષા વિષે	૩૦
શૌરસેની ભાષા	૪૩
માધવી ભાષા.....	૪૪
પૈશાચી ભાષા	૪૫
અપભ્રંશ ભાષા	૪૭
ગૂજરાતી દેશ્ય શબ્દ વિષે	૫૦
ગૂજરાતી ભાષાને મળતી ભાષાઓ	૫૮
ગૂજરાતી ભાષા	૬૫
ગૂર્જરી લીપી.....	૮૨
ભૂના લેખ.....	૮૪
એટલાં પ્રકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં કાળાંતરે થયેલો વર્ણવિકાર લખ્યોછે.	
વર્તમાન કાળમાં ગૂજરાતી ભાષાની અવસ્થા	૮૫
પારસીક શબ્દ	૯૧
ગૂજરાતી ભાષાને દૃઢ કરવાના ઉપાય	૯૨
સંસ્કૃત ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાનાં વાક્ય	૯૮

ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.

કુહો.

એક વિષકર્તારનો, દ્રઢ રાખી વિશ્વાસ;
વળતી બાપુ ગૂર્જરી, ભાષાનો ઇતિહાસ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને દેશ્ય એવા ત્રિવિધ શબ્દ મળી ગૂજરાતી ભાષા થઈ છે. હવે એ ત્રિવિધ શબ્દ તે ક્રિયા, અને તેમનો મેળ કેવી રીતે થયો એ વિષયનું બાખ્યાન કરી આ નિબંધમાં ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંક્ષેપે દેખાડી છે.

ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી જેમ ભરતખંડના બીજા દેશની ભાષાઓ થઈ છે, તેમજ ગૂજરાતી ભાષા પણ થઈ છે. સંસ્કૃત ભાષા બગડીને પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. ગૂજરાતમાં આર્યકુળના લોકો આવીને રહ્યા નહોતા તે વાર પહેલાં ગૂજરાતમાં જે લોકો રહેતા હતા તેમની ભાષાને દેશ્ય ભાષા કહે છે. એ ભાષા સંસ્કૃત ઉપરથી નથી થઈ. એ ત્રિવિધ ભાષાઓના સંગમથી એક ગૂજરાતી ભાષા થઈ છે, એનો વિસ્તાર હવે કરાશે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને દેશ્ય એ ગૂજરાતના સ્વાભાવિક શબ્દ છે. તેમાં સંવત ૧૩૫૬ થી ગૂજરાતમાં મુસલમાન રાજાઓનું રાજ્ય પેઠું તેવારથી ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલાએક ફારસી શબ્દ પણ બળી ગયા છે. હવેનાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી વળી ઇંગ્રેજ શબ્દ બળવા માંડ્યા છે.

હવે ભાષાના ઇતિહાસની સાથે ભાષા બોલનારાઓના

ઘટિહાસનો સંબંધ છે માટે ભાષાની સાથે બાષા બોલનારા-
ઓના ઇતિહાસ વર્ણવો જોઈએ. માટે આ ગ્રંથમાં ભાષાના
ઇતિહાસ સાથે ભાષા બોલનારાઓનો ઇતિહાસ જણાવ્યો છે.
આર્યનો ઇતિહાસ.

યુરોપના વિદ્વાન પુરુષો કહેછેકે, માણસ જ્ઞાતિનો મૂળપિતા
આદમ થયો, એ આદમના વંશમાંથી સહુ માણસોની ઉ-
ત્પત્તિ થઈછે. આજથી ૪૨૧૨ વર્ષ ઉપર જલપ્રલય થયો ત્યારે
ધણા માણસોનો સંહાર થયો, પણ ઇરાનની પેઢીમર કાકે-
સસ પર્વત છે તે ઉપર એક નોહા એ નામનો પુરુષ જીવતો
રહ્યો; તેની પ્રજામાંથી કેટલાએક યુરોપ ખંડ ભણી ગયા, અને
કેટલાએક ઇરાન કિંવા પારસીક દેશમાં આવી રહ્યા. વળી
ઇરાનમાંથી પણ કાલાંતરે સિંધુતટીના બેહુ કાંઠા ઉપર આ-
વીને રહ્યા, તેમનું નામ સિંધુ શબ્દના 'સ' ને સ્થાને 'હ' નો ઉ-
ચ્ચાર થયાર્થી હિંદુ પડ્યું. તહિંથી એ લોકોનો પંજાબ હિંદુસ્તાન
આર્યાવર્તના દેશોમાં પ્રસ્ાર થયો છે.

હવે સુતિ, રમૃતિ, પુરાણાદિક પુસ્તકોમાં માણસજ્ઞાતિના
મૂળપિતાનું નામ આદમ કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી. પણ
બ્રહ્મા, હિરણ્યગર્ભ હિંદુસ્તાનના નામ લખ્યાં છે. પણ પાણિનીય
બ્યાકરણમાં અગ્રાદિપશ્ચાદિમચ આ સૂત્રે આદિમ શબ્દ તો
સિદ્ધ કર્યો છે. એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે, આદિ એટલે
પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો, તેને આદિમ કહિયે. (આદૌભવઃઆદિમઃ)
વેદમાં કહ્યું છે કે દેવોમાં પ્રથમ બ્રહ્મા થયો. (બ્રહ્માદેવાનાં
પ્રથમઃ સંવભૂવઃ). વળી લખ્યું છે કે, પેહલો હિરણ્યગર્ભ
થયો. (હિરણ્યગર્ભઃસમવર્તતામે). એ બ્રહ્માનો મરીચિ

પુત્ર થયો, ને તેનો કશ્યપ થયો. કશ્યપના ધણા પુત્ર થયા, તેમાંથી દેવ અને અસુર એવા બે વિભાગ પડ્યા છે. એ બહુ વિભાગનું એક નામ આર્ય છે. સંગૃહીત કાશમાં આર્ય શબ્દનો અર્થ સંબંધિત કર્યો છે. જંદમાં આર્યાર્ય છે તે આર્ય શબ્દને મળતો છે. કેટલાએક કહે છે કે, આર્ય શબ્દ જાતિવાચક છે. દેવ અને અસુરને રાજ્ય કારણે પરસ્પર યુદ્ધ થયું છે, એ કથા તો હિંદુ ધર્મનાં ધણાં પુસ્તકોમાં લખી છે. યજુર્વેદના બૃહદારણ્યમાં કહ્યું છે કે કશ્યપ પ્રજાપતિના પુત્રોની બે ટોળિયો હતી, તેમાં જ્ઞાની ટોળી દેવની અને મોટી ટોળી અસુરની. તેઓ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. (દ્વયાહ પ્રાજાપયા દેવાશ્વાસુરાશ્વતતઃ કાર્નીયસાણ્વદેવાજ્યાયસાઅસુરા નેહ્યસ્વર્દ્ધન્ત.)

હવે વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણાદિક પુસ્તક વાંચતાં એવું જણાઈ આવે છે કે એ દેવ અને અસુર લોકો હિમાલયની ઉત્તર દિશા બગી રહેતા હતા. કાશાદિક ગ્રંથોમાં માર્ગનું નામ ત્રિવિષ્ટવ લખ્યું છે. એ ત્રિવિષ્ટવ શબ્દનો અપભ્રંશ તિષ્ઠે થયો હશે. વળી લખ્યું છે કે અસુર લોકો પ્રથમ ત્રિવિષ્ટવનું રાજ્ય કરતા હતા. દેવોમાં મુખ્ય ઇંદ્ર હતો તે અસુરના બપયી નાસતો કરતો હતો, પણ ઇંદ્રનો જ્ઞાનો બાઈ વિષ્ણુ હતો તે મહા બુદ્ધિમાન હતો તેણે અસુરોનું રાજ્ય ખુંચી લેઈને પોતાના બાઈ ઇંદ્રને આપ્યું.

હવે દેવોમાંથી મનુષ્યની સૃષ્ટિ થઈ તેનું વર્ણન આ રીતે કંઈ છે કે, કશ્યપ પ્રજાપતિનો પુત્ર આદિત્ય થયો, તેનો પુત્ર મનુ થયો, ને મનુની પ્રજાનાં મનુષ્ય, મનુજ, માનવ એવાં

નામ પાડ્યાં છે. ઇંદ્રેજી ભાષામાં માણસને માન કહે છે, એ નામ પણ મળતું છે. દેવમાંથી મનુષ્યની સૃષ્ટિ થઈ છે, માટેજ માણસોમાં દેવને માનવાનો આલ છે. અસુર લોકો દેવના પ્રતિસ્પદી છે, માટે તેમના વંશના લોકો અદ્યાપિ દેવની નિંદા કરે છે.

વેદાદિ ગ્રંથોમાં દેવ અને અસુર સંબંધી જે જે પ્રાચીન કથાઓ છે તે કથાઓ ક્યાં થઈ હશે એની પૃથ્વી ખોળિ-યે તો હિમાલયના ઉત્તરપાસાના દેશ તથા દક્ષિણ પાસાના દેશ મળી આવે છે. ઉત્તર પાસાના દેશનું ભારત તથા નૃસિંહપુરાણ ઉપરથી ઉત્તરકુરુ નામ મળી આવે છે. દેવ-તાના વૈદ્ય અધિનાકુમારનો જન્મ ઉત્તરકુરુ દેશમાં થયો એવું નૃસિંહ પુરાણમાં લખ્યું છે. હિમાલય પર્વતથી ઉત્તરે કૈલાસ પર્વત છે. હિમાલય અને કૈલાસ વચ્ચે માનસ સરો-વર તથા રાવણહૃદ સરોવર છે. કૈલાસ પર્વત ઉપર મહાદેવ અને દેવોનો ધનાધિકારી કુબેર નામનો યક્ષ રહેતો હતો, એવી કથાઓ છે. એક સમયે કુબેરની સ્ત્રી માનસ સરો-વરમાં સ્નાન કરતી હતી, તેનું રૂપ જોઈને ઇંદ્ર દિગ્મુદ થઈ ગયો એવી નૃસિંહ પુરાણમાં કથા છે. માનસ સરોવરને કાંઠે માનસેશ્વર છે તેનાથી પૂર્વમાં ચીન દેશ છે એવું શક્તિ-સંગમ તંત્રના તૃતીયખંડના ચતુર્થાધ્યાયમાં લખ્યું છે. જ્યારે પાંડવોના ભાગમાં ઇંદ્ર પ્રસ્થ (આગ્રા) ની પૃથ્વી આવી ત્યારે તહિં અસુર લોકોની વસ્તી હતી, તેને હજીજ કરીને પાંડવોએ પોતાની વસ્તી વસાવી. જ્યારે મયાસુરને પાંડવોએ જીવથી મારવા માંડ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે મને જીવિતદાન આપો ! હું અસુર લોકોનો શિષ્ટી ધું, તમને ઇંદ્રના જેવી સભા

(૫)

કરી આપીશ. પછી મયાસુર કૈલાસપર્વત આગળ જ્યાં ગંગા માટે ભગીરથ રાજ્યએ તપ કર્યું છે તહિંથી પૂર્વમાં એટલે ચીન દેશમાં ગયો, અને તહિંના વૃષપર્વા નામે અસુર રાજ્યની એક જૂની સભા હતી તેનો સમગ્રો સામન ઉપાડી આણીને ઇંદ્ર પ્રસ્થમાં પાંડવોને સભા કરી આપી. પાંડવોનો પૂર્વજ યયાતિ રાજ્ય જે સમયે હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયમાં એ વૃષપર્વા અસુર ચીનમાં રાજ્ય કરતો હતો. વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાવેરે તથા વૃષપર્વાના ગુરુ શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની વેરે યયાતિ રાજ્ય પરણ્યોછે. ગંગા નદી સ્વર્ગમાંથી આવેછે એવી સકલ પુરાણોમાં કથા છે. ગંગા નદી, બ્રહ્મપુત્રનદ, સિંધુનદ, શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા ઇત્યાદિ ધણી નદિયો તિબેટમાંથી પ્રકટ થઇને ભરતખંડમાં વહેછે.

વળી વેદનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરનાર પંડિત વિલ્સન સાહેબ કેહેછે કે “પ્રાચીન હિંદુ આર્યલોકો કોઈ છેટે ઉત્તરદેશથી આવ્યા એવું માનવું જોઈયે. એ વાતનાં પ્રમાણ એ છે કે તેઓ પોતાના દેવ પાસેથી દીર્ઘાયુષ્ય માગતા હતા ત્યારે સૌ હિમકાલ માગતા હતા. ઉજ્જૈનદેશના રેહેવાસી એવાં વરદાન માગે એ તો સંભવે નહિ. વળી તેઓ ગૌરવર્ણના હતા તથા દિગ્વિજયી હતા એવું કેહેવાનો આધાર વેદના એક વાક્યથી છે.” “ઇંદ્રે મૂળની રણુવાસી પ્રજાનો નાશ કરીને પોતાના ગૌરવર્ણના મિત્રોને તેમનાં ખેતર પહેંચી આપ્યાં.”

વળી જંદ (છંદ) ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચનારા પંડિત કેહેછે કે પારસી લોકો અસુર વંશના છે. એ વાતનાં પ્રમાણ એ છે કે, એમનાં ધર્મપુસ્તકોમાં દેવની નિંદા કરીછે અને

અસુરની વડાઈ કરીછે. વેદની સંસ્કૃતભાષા સાથે એમના ધર્મપુસ્તકોની ભાષા મળતી આવેછે. વળી હિંદુ લોકોની ધર્મક્રિયાઓ સાથે પારસી લોકોની ધર્મક્રિયાઓ મળતી આવેછે, ઇત્યાદિક કારણ પારસી લોકો અસુરવંશના છે એ વિષે બતાવેછે. આ વાત ખરી છે. હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકોમાં લખ્યુંછે કે, પૂર્વકલ્પમાં સ્ત્રિયોને પણ જનોઈ હતી. પારસી લોકોમાં સ્ત્રિયો પણ જનોઈ રાખેછે, તેથી જણાયછે કે, પૂર્વે હિંદુ અને પારસી જાતિનો ધર્મ એકજ હતો;

વળી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો કેહેછે કે, નદિયોનાં મૂળ અને બ્રાહ્મણોનાં કુળ ઉત્તરમાંથી પ્રગટ્યાંછે. આર્યલોકો પરદેશમાંથી આવીને આર્યાવર્ષમાં જેવારે વસ્યા તેવારે આર્યાવર્ષના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય લોકો તેમને ઉપદ્રવ કરતા હતા ને તેમનાં પશુઓને ચોરી જતા હતા મોટે તેમનું નામ વેદમાં દસ્યુ (ચોર) લખ્યુંછે. જંદમાં દસ્યુ લખ્યું છે. આર્ય લોકો સિંધુતટના કાંઠા ઉપર રહેતા હતા તેનું પ્રમાણ ત્રણવેદના બીજા અષ્ટકના પહેલા અધ્યાયમાં લખ્યુંછે કે “સંપત્તિ-દાયક જે પ્રાપ્તિ સિંધુતટ ને અમારી પ્રાર્થના સુણો અને અમારાં વિરેલીણું એતર સફળ કરો” સિંધુતટ તિબેટમાંથી પ્રકટીને હિમાચલની પશ્ચિમ સીમા થઈને પશ્ચિમસમુદ્રમાં મળેછે. વળી ત્રણવેદમાં કહ્યું કે, “હે ઇંદ્ર, તે ગાયો જોડાવીને જ્ય પામીને સોમરસ ખેળવ્યોછે, તે સાત નદિયો વહેતી કરીછે.” “તું ધાર્યા પ્રમાણે નવાણું પ્રવાહ પર્યટન કરી ગયો, તેમનાં કૃત્ય પ્રતાપી છે, કેમકે, તેમણે પૃથ્વી ઉપર વહેનારી ચાર નદિયોમાં મોઢું પાણી ભર્યું” “જેમ સાત મોટી નદિયો એકઠી થઈને સમુદ્રમાં મળેછે,

તેમ સર્વ યજ્ઞઅન્ન અગ્નિમાં એકકાં ધાયછે." ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે નદિયો કહીછે, તે પંચાલમાંની છે. એ સાત નદિયોમાંહેલી પાંચ નદિયો વચ્ચલા દેશનું પંચનદ કિંયા પંજાવ એવું નામ પડ્યુંછે. એ પાંચ નદિયોની ઉત્પત્તિ અને અસ્ત આ પ્રકારે ધાયછે. કૈલાસ પર્વતની દક્ષિણ પડખથી શતદ્રુ (સતલજ) નદી નીકળેછે, તે રાવણહૃદ સરોવર અને માનસસરોવરમાં ધઇને પંચાલમાં વહત કરતાં સિંધુનદમાં મળેછે. ચંદ્રમાગા (ચીનાબ) નદી હિમાલયની ઉત્તર પડખથી પ્રકટીને પંચાલમાં વહત કરતાં સિંધુનદમાં મળેછે. વિતસ્તા (ઝેલમ) નદી કાશ્મીર દેશના પર્વતમાંથી નીકળીને ચંદ્રમાગામાં મળેછે. ઇરાવતી (રાવી) નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળીને ચંદ્રમાગામાં મળેછે. વ્યાસ નદી હિમાલયમાંથી નીકળીને સતલજમાં મળેછે. એ પાંચ નદીઓના યોગથી દેશનું પંચનદ નામ પડ્યુંછે. એથી વળી ઉત્તરાતી જે નદીઓ છે તેને ગણિયે તો સાત નદિયો ધાયછે. પારસી લોકોનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં સતસિંધુ એટલે હવર્હિંદુ દેશ કહ્યોછે તે એજ છે.

હવે સ્મૃતિયો ઉપરથી આર્યાવર્ત અને તે માંહિલા અંતરદેશનું વર્ણન ધાયછે.

મનુઃ ॥ કુરુક્ષેત્રંચમત્સ્યાશ્વપંચાલાઃશૂરસેનકાઃ

एषब्रह्मर्षिदेशंविब्रह्मावर्त्तादनंतरः ॥૧॥

અર્થ—કુરુક્ષેત્રઃ મત્સ્ય, પંચાલ, શૂરસેન, એ ચારને બ્રહ્મર્ષિદેશ કહેછે. એ દેશ બ્રહ્માવર્ત પાસેછે, એવું મનુ કહેછે. ૧. બાર યોગન લગી લાંબો દેશ છે, જેમાં સરસ્વતી

નદી અંતર્ધાન પામેછે, જેને હવણાં પાણિપત કરીને કહેછે, એનું નામ કુરુક્ષેત્ર છે. જ્યાં હવણાં જયપુર છે એ દેશનું સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં વિરાટ નામ છે, તેના એક પ્રદેશનું નામ મત્સ્યદેશ છે. શક્તિસંગમ તંત્રમાં જેને ઇંદ્રપ્રસ્થથી ઉત્તરે કહ્યોછે, જે દેશ વચ્ચે ગંગાનદી વહેછે, ગંગાનદીથી દક્ષિણે જેમાં કાપિલ્યપુર છે, જેમાં પાંડવોના સમયમાં દ્રુપદરાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને પાંચાલ દેશ કહેછે. એ દેશ કાન્યકુબ્જન (કનોજ) દેશની પાસેછે. મથુરાના એક પ્રદેશનું નામ શૂરસેન દેશ છે. એ ચારે દેશોમાં વસિષ્ઠાદિક બ્રહ્મર્ષિયો પર્ણશાળાઓ આંધીને રહેતા હતા, એ કારણથી એમનું એક નામ બ્રહ્મર્ષિદેશ પાડ્યું છે. હવે બ્રહ્માવર્તદેશ કહેછે.

મનુઃ ॥ સરસ્વતીદ્વિષદ્વસોર્દેવનઘોર્યદંતરમ્ ।

તંદેવનિર્મિતદંશંબ્રહ્માવર્તપ્રચક્ષતે ॥૨॥

અર્થ—સરસ્વતી અને દ્વિપદ્વતી એ બે નદિયોને દેવ નદિયો કહેછે. એ બેની વચ્ચેનો દેશ દેવોએ વસાવ્યો છે, એને મનુ બ્રહ્માવર્ત કહેછે. ૨. જ્યાં હવણાં બિથુર ગામ છે.

બ્રહ્માવર્તને દેવોએ વસાવ્યો છે માટે હિંદુલોકો એને પવિત્ર માને છે. આર્યાવર્તની મધ્યના દેશને મધ્યદેશ કહેછે.

મનુઃ ॥ હિમવદ્વિધ્યયોર્મધ્યયત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ॥

પ્રસંગેવપ્રયાગાન્નમધ્યદેશઃપ્રકીર્તિતઃ ॥૩॥

અર્થ—હિમાચલ અને વિંધ્યાચલના મધ્યે અને કુરુક્ષેત્રથી પૂર્વે અને પ્રયાગથી પશ્ચિમે જે દેશ છે તેને મનુ મધ્ય કહેછે. હવે આર્યાવર્તનું પ્રમાણ કહેછે.

વ્યાહિઃ। આસમદ્રાચ્ચવૈપૂર્વાદાસમુદ્રાચ્ચપશ્ચિમાંત્ ।

હિમવાદ્વિંદ્યયોર્મધ્યમાર્યાવર્ત્તવિદુર્બુધાઃ ।

અર્થ—પૂર્વસમુદ્ર, પશ્ચિમસમુદ્ર, હિમાચલ, વિંધ્યાચલ, એ ચાર ખંડ વચલા પૃથ્વીના ભાગને પંડિત પુરૂષો આર્યાવર્ત જાણે છે, એવું વ્યાહિ કહે છે. આર્યાવર્ત શબ્દનો અર્થ અમરકોશ અને હૈમકોશની ટીકામાં એવો કર્યો છે કે, આર્યલોકો જેમાં વર્તે છે (વસે છે) તેને આર્યાવર્ત કહિયે. (આર્યાઃ વર્ત્તંત અત્ર આર્યાવર્ત્તઃ). (આર્યલોકોએ આર્યાવર્તને પવિત્ર ભૂમિ માની છે. એ વિના બીજાદેશની પૃથ્વીને અપવિત્ર માની છે. પોતાની જાતને આર્ય એટલે સજ્જન માનતા હતા. વળી આર્યાવર્તમાંજ યજ્ઞાદિ સુકૃત કરેલાં સફળ થાય છે એમ માનતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તમાં ઘણાં અરણ્ય હતાં તેમાં ભોજનના ઉપયોગમાં આવે એવાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, અને કુંદ-વાળાં અનેક ઉદ્ભિજ્જ થતાં હતાં, એટલે વાંચા વિના અનેક પ્રકારનાં નીવારાદિક ધાન્ય પાકતાં હતાં, નાના પ્રકારનાં તૂણ ઝીંગતાં હતાં, ઇત્યાદિ કારણથી આર્ય લોકોને આર્યાવર્ત ઘણો પ્રિય લાગતો હતો. ઘણુંકરીને આર્ય લોકો નદી અથવા સરોવરની તીરે રહેતા હતા. એક આર્ય લોકોમાંથી ચાર પ્રકારના કર્મ ઉપરથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ પડ્યા હતા, પણ ઉત્તરોત્તર કન્યા લેવાથી તથા એક એકનું રાંધેલું જમવાથી તેઓ નાતિ બાહેર થતા નહિં. પોતાને આંગણે જે કોઈ પ્રાહુણી આવે તેની યથેજ્ઞ સેવા કરતા હતા. જેમ દેવોમાંથી માણસની મૃષ્ટિ થઈ છે, તેમજ દેવોમાંથી યક્ષ, રાક્ષસ, ગાંધર્વ, સિદ્ધ,

કિન્નર, ગુહ્યક, વિદ્યાધર, અપ્સર, ભૂત, પિશાચ, એ દશ પ્રકારની દેવયોનિ થઈ છે. એ લોકો પણ આર્યાવર્તમાં રહેતા હતા. તેમની કન્યાઓ આર્યજાતિના લોકો પરણતા હતા. આ રસાલ દેશમાં આવતી વસ્તુની ખોટી નહિ, તે કારણથી આદ્ય લોકો અધિક અન્નનો સંગ્રહ કરી રાખતા નહિ. આર્યપુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે આર્યાવર્તમાં રહેનારા આદ્ય ઉત્તર ભરાય એટલાજ ધાન્યનો સંગ્રહ કરતા હતા, સાંસારિક વિષયમાં આસક્ત થતા નહિ, કાંઈ કારણવિના સ્વધર્મ પાળતા હતા, પોતાનો સ્વધર્મ જાણી વિદ્યા પારંગત થતા હતા. (આર્યાવર્ત નિવાસેયે બ્રાહ્મણાઃ કુંભીધાન્યાઅલોલુપાઅગૃહ્યમાણકારણાઃ કિંચદંતરેણ કસ્યાશ્ચિદ્વિદ્યાયાઃપારંગતાઃ) જે લોકો આર્યકુળના નહોતા, તથા વેદોક્ત ધર્મ પાળતા નહિ, અન્ન સંસ્કૃતવાણી બોલતા નહિ તેમને મ્લેચ્છ કહેતા હતા. પન્થવ, દ્રાવિડ, યવન, શમર, પૌદ્, કિરાત, સિંહલ, ખર્જર, વસ, પુલિંદ, વીણ, હૂણ, કેરલ ભિલ્લ, પુલ્કસ, આબીર, કંક, ખસ, અંધ્ર ઇત્યાદિ લોકોને મ્લેચ્છ ગણતા હતા. દેશના નામ ઉપરથી એ મ્લેચ્છ નામ પડ્યાં છે. ગંગા યમુનાની વચલા દેશને અંતર્વેદિ દેશ કહે છે એને અતિ પવિત્ર માનતા હતા. અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્ત નિવાસી આર્ય લોકો વિંધ્યાચલ ઉત્તરે દક્ષિણમાં જતા નહિ, કારણ કે તે સમયે દક્ષિણ ભરતખંડને તેઓ અનાર્ય દેશ માનતા હતા પણ તેમની વસ્તી વધી તથા રાજ્ય વધ્યાં તેથી તેમને દક્ષિણમાં ગયા વિના ચાલ્યું નહિ. હવણાં વેદની અર્ધો અર્ધ શાખાના આદ્ય લોકો દક્ષિણ ભરતખંડમાં વસે છે. આર્ય લોકોની જાત

બાષા સંસ્કૃત છે, એમાંથી બીજી કાળાંતરે પાંચ બાષાઓ થઈ છે. બધી મળીને પૂર્વે છ બાષાઓજ ગણી છે. ગૂઝરાતમાં વિશ્વજીવ રાજા થયો તેની પાસે અમરચદ્ર મહાપંડિત હતા, તેણે સંવત ૧૨૮૧ માં કાવ્યકલ્પલતા ગ્રંથ ૨૨યો છે, તેમાંથી ૪૬ બાષાનો શ્લોક.

સંસ્કૃતંપ્રાકૃતંચૈવશૌરસેનીચમાગધી ।

પૈશાચિકીચાપભ્રંશંષડ્ભાષાઃપરિકીર્તિતાઃ ॥૧

અર્થ—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ, એ છ બાષાઓ કહી છે. ૧

હવે એ ૪૬ બાષાઓનું અનુક્રમે વર્ણન થશે.

સંસ્કૃત ભાષા વિષે.

આર્યલોકો સંસ્કૃત ભાષામાં બોલતા હતા. સંસ્કૃત ભાષા સર્વગ્રુણ સંપૂર્ણ છે, એમાં અનેક પ્રકારના વિષયો લખી શકાય છે. પૂર્વે દેવતાઈ વારામાં દેવલોકો સંસ્કૃત ભાષામાં બોલતા હતા, તેથી એને દેવભાષા કહે છે. એ ભાષા દેવાંગના જેવી છે. બ્યાકરણ, તર્ક, શિક્ષા, અને કોશ રૂપિ સેવકો જેનું નિરંતર રક્ષણ કરે છે. રસ અલંકારાદિકવડે જે અલંકૃત થઈ છે. શબ્દ અને ક્રિયાપદો સંસ્કૃત ભાષામાં એક અર્થમાં અનેક મળી શકે છે. વળી સંસ્કૃત બ્યાકરણમાં નવા શબ્દ ધડવાની ટંકશાળ છે. ભરતખંડના આર્યલોકોની પ્રથમ દેવ સંસા હતી. પછી માણસસંસા થઈ છે, તોપણ બાહ્ય અને ક્ષત્રિયોને દેવ કહેવાનો ચાલ હજી રહ્યો છે.

ભરતખંડના એક મોટી ભાષા કહિયેતો સંસ્કૃત છે. ભરતખંડના સર્વ આર્ય લોકોનાં ધર્મ, વિદ્યા અને રાજ્ય સંબંધી પ્ર-

રતક ધણા કાળથી સંસ્કૃતમાં જ લખાય છે. ભરતખંડના કોઈ એક દેશનો વિદ્વાન પુસ્તક રચે છે, તેનો અર્થ ભરતખંડના સર્વે દેશના વિદ્વાન સમજી શકે છે. હવણાં ભરતખંડના દેશોમાં સંસ્કૃત ભાષા સહુ લોકોના બોલવામાં આવતી નથી, માત્ર બાણેલા વિદ્વાન લોકોજ એ ભાષામાં પરસ્પર બોલે છે. પણ તેમાંના કેટલાએક શબ્દ તથા તેના અપભ્રંશ તો સર્વે લોકોના બોલવામાં આવે છે. અપભ્રંશને તપાસતાં તે સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલા જણાઈ આવે છે, તેથી એવું અનુમાન થાય છે કે પૂર્વે સહુ આર્ય વંશના લોકો સંસ્કૃતમાં જ બોલતા હતા, પણ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર થવાના કારણથી સંસ્કૃતના અપભ્રંશ થઈ ગયા છે. જેમ આ જગત કાલાંતરે પરિણામ (વિકાર) પામે છે, તેમ સહુ ભાષાઓ કાલાંતરે પરિણામ પામે છે. પણ સંસ્કૃત ભાષા પરિણામ પામતી નથી, એનું કારણ એ છે કે, પૂર્વે સંસ્કૃત ભાષાના રક્ષણ કરનારા દેવોએ સંસ્કૃતને વિકાર પામતી જોઈને આગળથી એવી એનાં બાકરણ અને કોશાદિ ગ્રંથ રચી એના પરીણામનો અટકાવ કર્યો છે. આ કામ તેમણે અતિ શ્રુતિ કરવા યોગ્ય કર્યું છે. એમનાં કરેલાં અસંખ્ય પુસ્તકો ઉપરથી એમનું ડાહ્યાપણ તથા ઉદ્યોગીપણું જણાઈ આવે છે. જેવી સંસ્કૃતભાષા ચાર હજાર વર્ષ ઉપર બોલાતી હતી તેવીજ આજ લગી બોલાય છે, એ પ્રતાપ બાકરણ કરનાર મહાપુરુષોનો છે.

ભરતખંડના આર્ય લોકોની જાત્યભાષા કૃષિયે તો સંસ્કૃત છે, જેમાં તેમણે અનેક પુસ્તકો રચ્યાં છે. સહુ પુસ્તકોમાં પ્રથમ પુસ્તક વેદ છે. એમાં ધર્મ, ઇતિહાસ અને વિદ્યા-

ઓનાં મૂળ રહેલાં છે. કેટલાએક યૂરોપિયન વિદ્વાન પુરૂષો વેદની ઉત્પત્તિને ત્રણ હજાર વર્ષ અટકળથી ગણે છે. પણ અમારા ગણિત પ્રમાણે તો વેદની ઉત્પત્તિને છત્રીસસે વર્ષ ઉપર થયાં છે. બ્રહ્માથી છત્રીસમો પુરૂષ સૂર્યવંશમાં બ્રહ્મા-વતાર થયો એવું નૃસિંહપુરાણની વંશાવળી ઉપરથી ગણ્યું છે. હવે એક સૈકામાં ત્રણ પુરૂષ થાય એ લેખે ગણતાં બ્રહ્માથી બારસે વર્ષ બુદ્ધ થયો એમ કેહેવાય. અને વિક્રમ સંવત્ની પૂર્વે પાંચસે વર્ષ બુદ્ધ થયો એવું બુદ્ધગ્રંથો ઉપરથી જાહે છે. એ બદ્ધ વર્ષનો સરવાળો કરતાં વેદની ઉત્પત્તિને છત્રીસસે વર્ષ ઉપર થાય છે. બ્રહ્માથી વેદ થયા એવું હિંદુધર્મનાં ગ્રંથો પુસ્તકોમાં લખ્યું છે. પ્રથમ ત્રણવેદ થયો, પછી યજુર્વેદ થયો, પછી સામવેદ થયો, પછી અથર્વવેદ થયો. એ ચારે વેદ આર્યલોકો સુખપાઠે એક એકને ભણાવતા હતા. એમાંથી અનેકના અનેક મત થયાથી એ મતપ્રવર્તક કુળપતિ ત્રણિના નામથી અનેક શાખાઓ થઈ છે. મંત્ર અને બ્રાહ્મણ એ નામના પ્રત્યેક વેદના બે બે ભાગ થયા છે. પ્રથમ વેદનો મંત્ર ભાગ થયો છે, પછી બ્રાહ્મણ ભાગ થયો છે. મંત્ર ભાગને બ્રાહ્મણ ભાગને પડછે નાંખી જોતાં મંત્ર ભાગ પ્રથમ થયો છે, એવું તેની ભાષા ઉપરથી જણાય છે. વેદની ઉત્પત્તિ પછી કેટલેએક વર્ષ ચાર ઉપવેદ, છ અંગ, છ દર્શન અને કેટલીએક સ્મૃતિઓનાં પુસ્તક થયાં છે.

ધનંતરિ આદિક પૈદ્ય પુરૂષોએ વૈદ્યકશાસ્ત્રના ગ્રંથ બાંધ્યા છે તેમને આયુર્વેદ કહે છે. એને ત્રણવેદનો ઉપવેદ ગણે છે. વિદ્યામિત્રાદિક ત્રણિયોએ યુદ્ધશાસ્ત્રના ગ્રંથ રચ્યા

છે, તેમને ધર્મવેદ કહે છે. એને યજુર્વેદનો ઉપવેદ ગણે-
છે. નારદ ભરતાદિકે ગીતશાસ્ત્રના ગ્રંથ બાંધ્યા છે, એમને
ગાંધર્વવેદ કહે છે. એને સામવેદનો ઉપવેદ ગણે છે.
વિષ્વકર્મા, મયાશુરાદિકે શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથ રચ્યા છે, એ-
મને અર્થવેદ કહે છે. એને અથર્વવેદનો ઉપવેદ ગણે છે.

વેદનો અર્થ કરતાં સહાય કરે છે, માટે શિક્ષા, કલ્પ,
બ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ એ છ ગ્રંથોને વેદનાં છ
અંગ (અવયવ) કહે છે. વર્ણુઆચારની રીતિ બતાવનારા
ગ્રંથોને શિક્ષા કહે છે. કર્મ કરવાની રીતિ બતાવનારા
સૂત્ર ગ્રંથોને કલ્પ કહે છે. પ્રત્યેક શાખાનાં ભિન્ન ભિન્ન
કલ્પસૂત્ર છે. શબ્દ ઘડી દેખાડનારા ગ્રંથને બ્યાકરણ કહે-
છે. વેદના કઠિણ પદનો અર્થ કરી દેખાડનારા ગ્રંથને
નિરૂક્ત કહે છે. કાવ્ય કરવાની રીતિ બતાવનારા ગ્રંથને
છંદ કહે છે. ગ્રહગણિત કરાને કાળનું પ્રમાણ દેખાડનારા
ગ્રંથને જ્યોતિષ કહે છે.

વેદના અર્થને અનુસરીને છ ત્રણપોએ છ દર્શન(શા-
સ્ત્ર) રચ્યાં છે. એનાં નામ જૈમિની સંહિતામાં ગણ્યાં છે.

દ્વાંતર્કોદ્વેચમીમાંસેદ્વૌયોગાવિતિપદ્વુધાઃ ।

વેદાર્થદર્શકત્વેનદર્શનાનિપ્રચક્ષતે ॥ ૧ ॥

એ તર્ક, એ મીમાંસા, એ યોગ, એ છ વેદાર્થને દેખાડેછે
માટે એમને છ દર્શન કહેછે.

પ્રથમ તર્ક દર્શન ગૌતમત્રણિયે રચ્યુંછે; બીજું તર્કદર્શન
કણ્વાદત્રણિયે રચ્યુંછે. પ્રથમ મીમાંસા જૈમિનિત્રણિયે
રચીછે; અને બીજી મીમાંસા બ્યાસત્રણિયે રચીછે. પ્ર-

થમ યોગશાસ્ત્ર કપિલત્રયણિયે રચ્યુંછે, બીજું યોગશાસ્ત્ર પતંજલિયે રચ્યુંછે. આ બંન્ને દર્શન વેદમાંથી પ્રગટ્યાંછે. વેદના પ્રતિરૂપદી ચારીક, બૌદ્ધ અને જૈનલોકોનાં પણ ત્રણ દર્શન છે.

હિંદુધર્મ અને હિંદુરાજ્ય સંબંધી જે ગ્રંથોમાં પ્રમાણવાક્ય ત્રણિયોએ લખ્યાંછે, તેમને સ્મૃતિ કહે છે. મનુ, વસિષ્ઠાદિક ત્રણિયોના નામથી ૪૫ સ્મૃતિયો પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારત, રામાયણાદિક પ્રાચીન ઇતિહાસ, છત્રીસપુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો પણ સ્મૃતિયોમાં ગણાયછે.

વેદની ઉત્પત્તિ સમયે જેવું સંસ્કૃત બોલાતું હશે તેવુંજ સંસ્કૃત વેદમાં લખ્યુંછે. વેદની ઉત્પત્તિ પછી ઘણે વર્ષે બીજાં પુસ્તક થયાંછે. એ પુસ્તકોમાં વેદના સંસ્કૃત કરતાં થોડો સુધારો થયેલો જણાયછે. મોટેજ બ્યાકણ કરનારા ત્રણિયો અને દેવોએ વૈદિક અને લૌકિક એવા સંસ્કૃતના બે ભેદ પાડ્યાંછે. વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં થોડોજ ભેદ છે. અકારાંત પુલ્લિંગે નામ હોય તેની પ્રથમા વિભક્તિનું બહુવચન લૌકિક સંસ્કૃતમાં દેવાઃ વિપ્રાઃ થાયછે, અને વૈદિક સંસ્કૃતમાં કહિં દેવાસઃ, વિપ્રાસઃ એવું થાયછે. અને એ નામોનું તૃતીયા વિભક્તિનું બહુવચન લૌકિક સંસ્કૃતમાં દેવૈઃ, વિપ્રૈઃ થાયછે. અને વૈદિક સંસ્કૃતમાં કહિં દેવેભિઃ, વિપ્રેભિઃ થાયછે. ગૃહ ધાતુના હનો વૈદિક સંસ્કૃતમાં મ થાયછે. જેમ ગૃમ્ણામિઃ. લૌકિક સંસ્કૃતમાં મ થતો નથી જેમ ગૃહ્ણામિ. લૌકિક સંસ્કૃતમાં શર્કાર્ય, યોગ્યાર્ય, અને આસ્તાર્યમાં ધાતુ થકી કૃત્ પ્રત્યય તત્વ થાયછે, જેમ ન-

મ્લેચ્છિતવ્યમ્. પણ વેદમાં તવૈ પ્રત્યય થાયછે, જૈમ ન-
મ્લેચ્છિતતવૈ. ઇત્યાદિ લૌકિક અને વૈદિક સંસ્કૃતમાં કેટલો-
એક ભેદ છે. આર્યલોકો વેદનેજ પોતાનું મુખ્ય ધર્મપુસ્તક
માનેછે, બીજાં પુસ્તકો જો વેદસાથે મળતાં હોય તો તેમને મા-
નેછે. વેદના સંસ્કૃતને મહાસંસ્કૃત કહેછે. એ વિષયમાં નાચે
જૈમિનિ સંહિતાનાં વચન લખ્યાં છે.

સિદ્ધિમત્વાન્મહત્વાચ્ચવૈલક્ષણ્યાચ્ચશબ્દતઃ।

સર્વવિદ્યોપજીવ્યત્વાચ્છાસ્ત્રજ્ઞેયતયાતથા ॥ ૧॥

સર્વદેશેષ્વભિન્નત્વાદ્દેશઃશાસ્ત્રંણમત્તરમ્ ।

સંસ્કૃતંમૂક્ષપ્રવૈચિત્ર્યાત્સર્વભાષાધિલક્ષણમ્ ॥ ૨॥

તતોધિલક્ષણોવેદોમહાસંસ્કૃતમિષ્યતે ।

તચ્છંદાનાંદિશાસ્ત્રેણભીતીતેનબોધનાત્ ॥ ૩॥

સશાસ્તિરાજવલ્લોકાન્સ્વોક્તિયુક્તિપ્રહર્ષયન્ ।

અર્થ—સિદ્ધિમાન્ અને મહતાત્રાણો વેદ છે. બીજા
સંસ્કૃત શબ્દથી વેદના સંસ્કૃત શબ્દ વિલક્ષણ છે. વેદ સર્વ
વિદ્યાઓનું જીવન છે. વેદના અર્થ શાસ્ત્રે કરી જણાયછે.
સર્વ દેશોમાં વેદ સમાન છે, માટે વેદ એ મોટું શાસ્ત્ર છે. સર્વ
ભાષાઓથી સંસ્કૃત ભાષામાં ઝીણું વિચિત્રપણું રહેલુંછે;
એથી પણ વેદના સંસ્કૃતમાં વિચિત્રપણું વધારે રહેલુંછે,
માટે વેદના સંસ્કૃતને મહાસંસ્કૃત કહ્યુંછે. કારણકે વેદનો
અર્થ શાસ્ત્રે કરી બીતાંબીતાં થાયછે. એ વેદ પોતાની ઉક્તિ
વડે હર્ષાવતો લોકોનું રાજની પેઠે શાસન કરેછે.●

વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતની શબ્દસિદ્ધિ કરનારાં એકની

પાછળ એક એ અનુક્રમે આઠ મહાવ્યાકરણ થયાં છે તેમનાં નામ.

બ્રાહ્મમૈશાનમૈન્દ્રંચપ્રાજાપસંવૃહસ્પતિમ્ ।

ત્વાષ્ટ્રમાપિશલંચેતિપાણિનીયમથાષ્ટમં ॥૧॥

અર્થ—બ્રાહ્મ, મૈશાન, મૈન્દ્ર, પ્રાજાપત્ય, વૃહસ્પતિ, ત્વાષ્ટ્ર, આપિશત્ર, અને આઠમું પાણિનીય.

એ આઠ મહા વ્યાકરણ તેમના રચનારાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આન્દ અને શાકટાયન વ્યાકરણ પ્રાચીન છે. પણ તે નહાતાં છે, માટે ઉપરના શ્લોકમાં મહાવ્યાકરણની સંખ્યામાં ગણ્યાં નથી. એ દશ પ્રાચીન વ્યાકરણ પછી વળી કાલાંતરે બીજાં વ્યાકરણ થયાં છે. વામન, સરસ્વતીકંઠાબરણ, બૃહિસાગર, વિશ્વંત, વિદ્યાધર, ભીમસેન, કલાપક, મુષ્ટિવ્યાકરણ, ગૌડ, નંદીયજ્ઞપોત્વલ, સારસ્વત, સિદ્ધહેમ, જયહેમ, આ વ્યાકરણ નહાતાં છે, માટે તેમને પણ મહાવ્યાકરણની પંક્તિમાં ગણ્યાં નથી.

સંસ્કૃતભાષાના રક્ષણ માટે પ્રાચીન ત્રણિયોએ જે વ્યાકરણના ગ્રંથ કર્યા એ ધણુંજ સમજાનું કામ કર્યું છે. વ્યાકરણના ગ્રંથ જો ન રચ્યા હોત તો આજ લગી સંસ્કૃતભાષા અખંડ રહેત નહિ. આ શુદ્ધ શબ્દ અને આ એન્દ્રે અપભ્રંશ એવું જે હવણાં આપણને જ્ઞાન થાય છે, તે વ્યાકરણના પ્રતાપથી થાય છે. કેટલાએક આધુનિક વિદ્વાન કહે છે કે, પારસી લોકો પણ આર્યકુલના છે; એમના પ્રાચીન પૂર્વજો સંસ્કૃતજ ખોલતા હતા, પણ તેમણે સંસ્કૃતભાષાના રક્ષણ માટે ધરાન ઇત્યાદિ કેશોમાં રહીને

બાકરણનાં પ્રસ્તક રમ્યાં નહિ તેથી તેમની મૂળ સંસ્કૃત ભાષા બગડીને તેના અપભ્રંશથી એક જંદભાષા થઈ. પ્રાચીનકાળમાં હંદ એટલે વેદની ભાષા એનો અપભ્રંશ જંદ થઈ ગયો છે. તેમજ 'સ'ને ઠામે 'હ'નો ઉચ્ચાર થયાથી સોમ=હોમ, અસુર=અહુર, સપ્તસિંધુ=હતાહિંદુ થયું છે.

હવે દેવલોકોએ બાકરણ કર્યાં અને અસુર લોકોએ ન કર્યાં તેનું કારણ એવું જણાય છે કે, પૂર્વે કેટલાએકનું મત એવું હતું કે આપણે જે ભાષા બોલિયે છીયે તેજ પ્રમાણે આપણી વંશપરંપરા બોલશે, માટે પિષ્ટપેષણ (દળેલું દળવું) ની પેઠે બાકરણ કરવું એનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. પણ બાકરણ કરવાનું પ્રયોજન દેવલોકોને આ કારણથી પડ્યું છે કે, જ્યારે ધરાન અને ઉત્તરદિશામાંથી દેવલોકો પંજાબ અને અરબિયમાં આવીને વસ્યા તે વારે તહિંના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય મ્લેચ્છ લોકોના સંસર્ગથી બણાએક સંસ્કૃત શબ્દના અપભ્રંશ બોલવામાં આવ્યા. જેમ હવણાં અંગ્રેજી કલેક્ટર ઈત્યાદિ શબ્દોના કાલેટણ ઈત્યાદિ અપભ્રંશ બોલાય છે. વેદમાં લખ્યું છે કે પછી “દેવોએ ઇંદ્રને કહ્યું કે, આ આપણી ભાષાનું બાકરણ કર, પછી ઇંદ્રે બાકરણ કર્યું”. (દેવા इन्द्रमब्रुवन्निमानोवाचं व्याकुर्वितितामिन्द्रो व्याकरोत्). એન્દ્ર નામનું બાકરણ અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે. પાણિનીય બાકરણ વિષે એવી એક સંસ્કૃત બણેલાઓમાં દંતકથા ચાલે છે કે, પાણિની ત્રણ અરબિયમાંથી એશાન બાકરણ કરનારા કૈલાસવાસી શિવપાસે ગયો; શિવે તેને બાકરણ બણાવીને નવું બાક-

રણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. પ્રથમ ચૌદ સૂત્ર શિવેજ રચ્યા આપ્યાં તે ઉપરથી બીજાં સૂત્ર પાણિનિયે રચ્યાં છે. એને વિષે પ્રમાણ જોઈયે તો પાણિનીય શિક્ષામાં છે તેમાં લખ્યું છે કે ‘શિવે દાક્ષિ નામની બ્રાહ્મણીના પુત્ર પાણિનિને સંસ્કૃત બ્યાકરણ વિદ્યા આપી, તેણે એ વિદ્યા પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ કરી’. વૈદિક અને બૌદ્ધિક સંસ્કૃતનું પાણિનિ ત્રણિયે બ્યાકરણ કર્યું, તેમાં કાંઈ ન્યૂનતા રહી તે કાવ્યાયન ત્રણિયે વાર્ત્તિક રચીને પૂર્ણ કરી. પણ બેહુ ત્રણિયોના મતભેદથી વિવાદ ચાલ્યો તેનું સમાધાન કરવા માટે ત્રીજે એક પતંજલિ ત્રણિ થયો તેણે એ બેહુના ગ્રંથો ઉપર મહાભાષ્ય કર્યું. એ ત્રણ ત્રણિયોના સિદ્ધાંત ભિન્ના કરીને એ ત્રિમુનિ બ્યાકરણ વેદના અંગમાં ગણાયું છે.

હવે સંસ્કૃત બ્યાકરણોમાં ટીકા ગ્રંથોમાં પ્રતિપક્ષી વચન ઉપરથી એવું જણાય છે કે, જે વેળાએ સંસ્કૃત બ્યાકરણોના ગ્રંથ રચાયા તેવારે કેટલાએક રૂપિયો કેહેતા હતા કે, શબ્દ તો આનાદિ સિદ્ધ છે, એની સિદ્ધિ કરવાને બ્યાકરણ કરવું એ પિષ્ટપેષણ ન્યાયવડે નિષ્પ્રયોજન છે. પણ આ મત બ્યાકરણ કરનારાઓએ માન્યું નથી. કાવ્યાયન મુનિયે રક્ષોહાગમ આ વાર્ત્તિકમાં લખ્યું છે કે, સંસ્કૃત ભાષાના રક્ષણ માટે બ્યાકરણનું પ્રયોજન છે. વળી એ વાર્ત્તિક ઉપર ભાષ્ય રચનાર પતંજલિ મુનિ લખે છે કે, “ વેદના રક્ષણ માટે બ્યાકરણ બણવું. લોપ^૧, આ-

ગમ^૧, વર્ણવિકાર એટલાને ને જાણશે તે રૂડી રીતિયે વેદોનું પરિપાલન કરશે. " (રક્ષાર્થવેદાનામધ્યેયંન્યાકરણંલોપાગમ વર્ણવિકારજોહિસમ્યગ્વેદાન્પરિપાલયિષ્યતિ.) આ ઉપરથી એવું જણાઈ આવે છે કે પૂર્વે સંસ્કૃત શબ્દ બગડીને તેના અપભ્રંશ બોલતા હશે, તેણે કરીને વેદના ઉચ્ચારમાં પણ ફેર પડ્યો હશે. પછી વ્યાકરણ કરનારા ઇષિઓએ વિચાર્યું હશે કે જો સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ નહિ કરિયે તો કાલાંતરે સંસ્કૃત શબ્દ બગડી બગડીને બધા અપભ્રંશ થઈ જશે; પછી કિયો શુદ્ધ શબ્દ અને કિયો અપભ્રંશ એ સંબંધી જ્ઞાન થવું કઠિન પડી જશે. માટે તેમણે આગળથી એતીને વ્યાકરણ કર્યાં છે. પણ વેદના મંત્ર, શાખા પરત્વે બિન્ન બિન્ન રીતિ ભાતિથી ઉચ્ચારવામાં આવી ગયા, તે તેમનાથી બંધ થઈ શક્યું નહિ. કારણ કે ઘણાના બિન્ન મત આગળ થોડાના મતનું બળ ચાલી શક્યું નથી. પછી તેમણે થાકીને બિન્ન બિન્ન શાખાઓના ઉચ્ચારના રીતિ ભાતિ દેખાડનાર પ્રાતિશાખ્ય નામના શિક્ષા ગ્રંથ રચ્યા છે. અદ્યાપિ આરે વેદની શાખાઓના મંત્ર તે તે પ્રાતિશાખ્ય પ્રમાણે જ બણવામાં આવે છે. વેદના સંસ્કૃત ઉપરતો વ્યાકરણ કરનારાઓનું બળ બહુ ચાલી શક્યું નથી, પણ લોકના સંસ્કૃત ઉપર ઘણું બળ ચાલ્યું છે. અને તેમણે લૌકિક સં-

૧. નવો વર્ણ આવે તેને આગમ કહે છે.

૨. વર્ણ ને વર્ણના જોગથી ને વર્ણ પલટાય તેને વર્ણવિકાર કહે છે.

મૂળમાં ધ્વજોત્ત્વ સુધારો કર્યો છે. અદ્યાપિ કોઈ કવિ પાણિનીય બાકરણથી વિરુદ્ધ શબ્દ બોલે તો તે ખંડન કરવામાં આવે છે-

પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે આર્યકુલ પંજાબમાં આવીને વસ્યું તેવારે જે પંજાબના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય લોકો હતા, તેમનાથી આર્ય બાણના સંસ્કૃત શબ્દોનો યથાર્થ ઉચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ ત્યારે તેઓ અપભ્રંશ બોલ્યા. એક શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દના અનેક અપભ્રંશ થઈ ગયા. સિંહ શબ્દના અપભ્રંશ સિંહો, સિંઘો, બોલ્યા. જિઠ્ઠા શબ્દના જીઠા, જિઠ્ઠા, બોલ્યા. ગર્દભ શબ્દના ગઢુહો, ગઢહો, બોલ્યા. બ્રાહ્મણ શબ્દના અપભ્રંશ બંમણ, માહણ, બોલ્યા. જિઠ્ઠા-દોષથી તેમણે જ્ઞ અને ષ નો ઉચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ, ત્યારે તેમને સ્થાને સ્ બોલ્યા. જેમ વિશેષઃ=વિસેસો. વળી કોઈ ઠેકાણે સ્ નો પણ ઉચ્ચાર કર્યો કઠણ પડ્યો ત્યારે સ્ ને સ્થાને હ બોલ્યા. જેમ દિવસઃ—દિવહો. વળી કોઈ ઠેકાણે હ નો પણ ઉચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ, ત્યારે હ ને સ્થાને ઘ બોલ્યા. જેમ સિંહઃ—સિંઘો. ઇત્યાદિ સંસ્કૃત શબ્દનો ધ્વજોત્ત્વ અક્ષર પાલટો થઈ ગયો. મહા બાળ્યમાં લખ્યું છે કે, “એક શુદ્ધ ગો શબ્દના તે તે દેશ-ભેદ કરીને ગાવી, ગોળી, ઇત્યાદિ ધણા અપભ્રંશ થયેલા છે.” (એકસ્યશુદ્ધસ્વગોરિત્વસ્યશબ્દસ્વગાવીગોળી ત્યાદિવહ-વોડપભ્રંશાઃસંતિતંત્તદેશભેદાત્ ।

સંસ્કૃત બાકરણના પુસ્તકોમાં અપભ્રંશ શબ્દનો પ્રાકૃત-

શબ્દ, અપશબ્દ, અસાધુ શબ્દ, અશુદ્ધ શબ્દ, મ્લેચ્છ શબ્દ, એવાં નામથી વ્યવહાર કર્યો છે. જેમ હવણાં ગૂજરાતી ભાષામાં ફારસી શબ્દ વાપરવા વિષે ઘણા જણાનાં બિન બિન મત છે, તેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ કર્ચાં તેવારે સંસ્કૃત ભાષામાં અપભ્રંશ શબ્દ વાપરવા વિષે પણ ઘણા જણનાં બિન બિન મત હશે. પણ વ્યાકરણ કરનારા વિદ્વાન પુરૂષોએ કોઈનું મન આંગીકાર કર્યું નથી. કારણ કે તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો નાશ થવાની બીક હતી. હવે હપરના સહુ લેખને પ્રુષ્ટિ આપનારાં મહા બાબ્યનાં વચન વાંચો. મહા બાબ્યમાં લખ્યું છે કે—

સાધવઃશબ્દાઉપદેષ્ટવ્યા અસાધવોવાકિમત્રશ્રેષ્ઠસાધુશબ્દાવોપદેષ્ટવ્યાઃકુતઃ૯કૈકસ્યસાધુશબ્દસ્યબહવોઽપભ્રંશાઃસંતિ બહુલંઅપભ્રંશાનામુપદેશેકૃતેસતિ શિષ્ટઃસાધુશબ્દઃ સાધુશબ્દોપદેશેકૃતેઅન્યેઅપભ્રંશાઈસવગંતુંશક્યત૯વઅતઃ૯કસ્યસાધુશબ્દસ્યૈવોપદેશઽર્ચિતઃ લઘુત્વાત્નતુવહૂનામપભ્રંશાનામુપદેશઃ ગુરુત્વાત્ત૯સવધેયમ્ ।

અર્થ—સાધુ શબ્દોનું વ્યાકરણ કરવું કે અસાધુ શબ્દોનું એ બેઉમાં શું મેષ્ટ છે? સાધુ શબ્દોનું વ્યાકરણ કરવું મેષ્ટ છે. કેમકે એક સાધુ શબ્દના ઘણા અપભ્રંશ છે. બોહોળું અપભ્રંશ શબ્દોનું વ્યાકરણ કરવા કરતાં સાધુ શબ્દોનું વ્યાકરણ કરવું સારું છે. સાધુ શબ્દોનું વ્યાકરણ કર્યું એટલે અન્ય રહ્યા તે અપભ્રંશ એવું જાણી શકાશે. એટલા માટે

એક સાધુ શબ્દનું જ વ્યાકરણ કરવું જોઈએ, કેમકે તે કરતાં લાઘવ છે, પણ બહુ અપભ્રંશોનું વ્યાકરણ ન કરવું કેમકે તે કરતાં ગૌરવ થાય છે. એ પ્રમાણે જાણવું.

અસ્તાન, વેગ, અનભ્યાસ, અને જિઠ્ઠાદોષ એ ચાર કારણથી સંસ્કૃતના અપભ્રંશ જોલાય છે. પ્રથમ અસ્તાન દોષ એ છે કે, જેને સંસ્કૃત શબ્દના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નથી તે અપભ્રંશ જોલે છે. બીજો દોષ વેગ એટલે ઉતાવળથી જોલતાં અપભ્રંશ જોલાય છે. ત્રીજો દોષ અનભ્યાસ એટલે સંસ્કૃત જોલવાનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો અપભ્રંશ જોલાય છે. ચોથો જિઠ્ઠાદોષ એટલે જે તોતલો હોય તે અપભ્રંશ જોલે છે. આ ચાર દોષ ભરત-ખંડના પ્રાચીન વાર્તાવાર લોકોમાં હતા તેથી તેઓ સંસ્કૃત શબ્દોનો યથાર્થ ઉચ્ચાર કરી શક્યા નહિ એટલે અપભ્રંશ જોલાય છે. હવેણાં કેટલાએક લોકોને આદિત્યવાર શબ્દનો યથાર્થ ઉચ્ચાર કરતાં આવડતો નથી, ત્યારે કોઈ આ-ત્યવાર કોઈ આદિત્યવાર કોઈ દિત્યવાર જોલે છે. જે દેશ જલસમીપ હોય તેને સંસ્કૃતમાં કચ્છ કહે છે. સમુદ્ર પાસેના રેવાતટનું નરપતિ, જયચર્યા, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં મૃગુકચ્છ એવું નામ છે. કારણ કે, પુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તહિં મૃગુ ર્ષિનો આશ્રમ હતો. હવે એનો અપભ્રંશ જૂની ગૂજરાતીના સંવત્ ૧૫૨૨ માં લખેલા પુસ્તકમાં મરુઅચ લખ્યો છે. વળી હવેણાં એનો પણ અપભ્રંશ લોકો મરુઅં જોલે છે. પૂર્વે ગ્રીક લોકો ભર્યમાં વે-

મારે માટે આબ્યા હશે, માટે તેમણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં જૂની ગૂંજરાતી પ્રમાણે એ શબ્દ લખ્યો છે, પણ ઇંગ્રેજ લોકો તો ત્રોચ બોલે છે. એમજ સ્તંભાવતી શબ્દનો અપભ્રંશ સ્વંભાતિ થયો, તેનો અપભ્રંશ ઇંગ્રેજ લોકો કેમ્બે બોલે છે.

પ્રાચીનકાળમાં જેવારે આર્યકુલના લોકો પંજાબમાં આવીને વસ્યા ત્યારે તહિંના મ્લેચ્છ લોકોના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ લોકોમાં પણ અપભ્રંશ બોલવાનો ચાલ પડવાનો આરંભ થયો હશે, માટે વેદાદિક પુસ્તકોમાં અપભ્રંશ બોલવાનો નિષેધ કર્યો છે. વેદમાં લખ્યું છે કે “માટે બ્રાહ્મણે અપશબ્દ બોલવા નહિ તથા નિંદ્યાબાણ કરવું નહિ”.

(તસ્માદ્ બ્રાહ્મણેનનમ્લોચ્છિતવૈનાપમાધિતવૈ.) રેકા-ટર્ચદ્રિકા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “અસાધુ શબ્દ બોલવા નહિ એવું વેદ કહેછે માટે જાણવું જે અસાધુ શબ્દ બોલ્યાથી પાપ લાગે છે, અને સાધુ શબ્દ બોલ્યાથી પુણ્ય થાય છે. એના ઉદાહરણમાં લખ્યું છે કે, દૈત્યોએ હેરયઃ હેરયઃ^૧ એવું બોલવું જોઈયે તે ઠેકાણે તેમણે^૨ હેલયઃહેલયઃએવું અશુદ્ધ બોલાયું એ પાપથી તેઓ દેવો સાથે યુદ્ધ કરતાં પરાભવ પામ્યા. (દૈત્યેયૈર્હેરયોર્હેરયઈતિવક્તવ્યેહેલયોહેલયઈતિપ્રયુજાનાઃપરાબભુવુઃ) આ વિષયમાં શિક્ષા ગ્રંથકાર પણ એવોજ એક ઇતિહાસ દેખાડે છે.

૧ આરિ=શત્રુ; સંબોધન પ્રયમાનું બહુ વચન. ૨ ર ને ઠેકાણે જ બોલ્યાથી.

દુષ્ટઃશબ્દઃસ્વરતોવર્ણતોવામિધ્યાપ્રયુક્તોનતમર્થમાહ ।
સવાગવજ્ઞોયજમાનંહિનસ્તિયથેન્દ્રશત્રુઃસ્વરતોપરાધાત્ ॥

અર્થ—જે શબ્દનો સ્વર અને અક્ષરના ઉચ્ચારમાં ભૂલ થયાથી મિથ્યા પ્રયોગ બોલાયછે તેના અર્થનો અનર્થ થાયછે. પછી એ અનર્થ વાણીરૂપ વજ્ર યજમાનને હણે-
છે. સ્વરમાં ચૂક પડ્યાથી જેમ ઇંદ્રશત્રુ (વૃત્રાસુર) હણાયો.

હવે આ વાત ઉપર વેદમાં એવી કથા છે કે ઇંદ્રને હ-
ણવા માટે ત્વષ્ટાએ વૃત્રાસુરને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે “ઇંદ્ર-
શત્રુ તું વૃદ્ધિ પામ્ય.” (ઈંદ્રશત્રુર્વદ્ધસ્વ.) હવે ઇંદ્રશત્રુ શ-
બ્દના બે સમાસ થાયછે. એક ઇંદ્રનો જે શત્રુ તે ઇંદ્રશત્રુ,
બીજો ઇંદ્ર જેનો શત્રુ તે ઇંદ્રશત્રુ. પેહેજો તત્પરૂપ સમાસ
છે, બીજો બહુગ્રીહિ સમાસ છે. ત્વષ્ટાએ તત્પરૂપ સમા-
સનો સ્વર બણવો જોઈયે તર્હિ ચૂકથી બહુગ્રીહિ સમાસનો
સ્વર બણાયો એ પાપથી વૃત્રાસુરેતું ઇંદ્રને હાથે મૃત્યુ થયું.
માટે અશુદ્ધ બણવું નહિ.

એ પ્રકારે આર્યકુલના ત્રૈવલ્લિક પુરૂષોએ પોતાની સં-
સ્કૃત ભાષાના રક્ષણ માટે દર પાપો બાંધીને તેમાં અનેક
અંથ રચ્યા છે. દર પાપાના પ્રતાપથી આજગી સંસ્કૃત
ભાષા અવિકૃત રહીછે. ધર્મ, રાજ્ય, અને બીજા બ્યવ-
હારિક કૃત્યમાં તેઓ સંસ્કૃત ભાષાજ બોલતા હતા. ત્રૈવ-
લ્લિકમાંનો કોઈ અપશબ્દ બોલે તો મ્લેચ્છ શબ્દ બોલ્યો
એમ કહી તેને તિરસ્કાર કરતા હતા. પાણિનીય ધાતુ-
પાઠમાં મ્લેચ્છં ધાતુનો અપશબ્દ એવો અર્થ કહ્યો છે. એ
ધાતુથી કર્તરિ કૃત પ્રત્યય કરતાં જે અપશબ્દ બોલે તે મ્લેચ્છ

(મ્લેચ્છતીતિમ્લેચ્છઃ) એવો અર્થ થાયછે. આર્ય ત્રૈવર્ણિક લોકોએ ભાષાનું રક્ષણ કરવા માટે જેવી દૃઢ પાલિ બાંધી છે તેવીજ ધર્મ રક્ષણ કરવા માટે દૃઢ પાલિ બાંધીછે. આર્ય ત્રૈવર્ણિકમાંનો જો કોઈ પુરુષ એ પાલિયોને ઉલ્લંઘીને ચાલતો તો તેને વૃષલની પંક્તિમાં ગણતા હતા. જેમાં વૃષ= ધર્મ+અલ=નહિ, તેને વૃષલ (શૂદ્ર) કહેછે. પ્રથમ તો આર્ય ત્રૈવર્ણિક લોકોએ જેઓ અશુદ્ધ બોલે અને વેદોક્ત ધર્મને માને નહિ તેમને વૃષલ ઠરાવ્યા છે. પણ પછી તો તેમને વેદ ભણાવવા નહિ અને તેમની જોડે જમવું નહિ, અને પોતાની સેવા કરાવવી એવો તેમનો દંડ કરવા જેવો ધર્મ ઠસાઓછે. ત્રૈવર્ણિકમાંથી ધર્મહીન થયાથી વૃષલ નામ પડ્યુંછે.

પૂર્વે આર્ય ત્રૈવર્ણિક લોકો સંસ્કૃત ભાષામાં બોલતા અને પુસ્તકો પણ રચતા. પણ રાજા લોકોનો ઘણુંકરીને કામપર તે મ્લેચ્છ ભાષા બોલતાં અચકાતા નહિ. દુર્યોધને પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવાનું ક્યું તેવારે વિદુરે યુધિષ્ઠિરને એ વાત મ્લેચ્છ ભાષામાં કહી. યુધિષ્ઠિર મ્લેચ્છ ભાષા સમજતો હતો, તથા બોલી જાણતો હતો. આ વાત ભારતમાં લખીછે. ધર્મોદ્ધિક કૃત્યમાં પ્રયોજન વિના અપશબ્દ બોલવાથી પાપ લાગેછે એવું આર્ય લોકો માનતા હતા અને એ શબ્દ ન બોલવા એવો ધારો બાંધ્યો હતો. પણ આર્ય ત્રૈવર્ણિક લોકોનો છપન દેશોમાં વિસ્તાર થયો એટલે ગૂજરાતના પારસીક લોકોની પેઠે એ ધારો શિથિળ થઈ ગયો. પારસીક લોકો જેવારે પારસીક દેશમાંથી ગૂર્જરદેશમાં આવ્યા તેવારે પોતાની જાતિમાં પરસ્પરે પારસીક ભાષા બોલતા

હતા પણ તેમને ગૂર્જર દેશના લોકો સાથે સહવાસ થવાના કારણથી તેમની ભાષામાં એકે એકે ગૂર્જરી શબ્દ બળતાં બળતાં હવણાં ત્રીજા ભાગના પારસીક શબ્દ રહ્યાછે, તેમજ ગૂર્જર દેશના આર્ય લોકોની ભાષામાં ત્રીજા ભાગના શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ રહ્યાછે.

ગૂજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ.

જે સંસ્કૃત શબ્દ ઉચ્ચારતાં કઠિન પડતા હતા તેના તો ગૂજરાતી ભાષામાં અપભ્રંશ થઈ ગયાછે, અને જે શબ્દ ઉચ્ચારતાં સહેલા છે તે માત્ર આજલગી અવિકૃત રહ્યા છે. ક્રિયાપદોના તો છેક અપભ્રંશ થઈ ગયાછે. જે શબ્દ અવિકૃત રહેલા ગૂજરાતી ભાષામાં ખોલાય છે, તેમાંના થોડાએક શબ્દ નીચે લખ્યાછે. તેમાંનો કોઈ શબ્દ કદિ ખોલાતો નહિ. હોય તોપણ કવિતામાં આવેછે.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વાનર, વનચર, જલચર, વૃક્ષ, પર્વત, સરોવર, શીતલ, કટોર, કઠિન, દઠ, કોમલ, સુકુમાર, મધુર, ગંધ, વાસ, પરિમલ, સુગંધ, દુર્ગંધ, વર્ણ, ચેત, નીચ, મલિન, ઉગ્મલ, શ્રેષ્ઠ, અધમ, મધ્યમ, ઉત્તમ, પુરાતન, મનોહર, સુંદર, રમણિક, ઘન, વિરલ, અભિનય, દૂર, સનાતન, સ્થિર, ચંચલ, ચપલ, સાર, સરસ, ગ્રાહક, દાપક, વાચક, રચક, લેખક, યાચક, પાચક, ગ્રહણ, પૂરણ, અર્પણ, આચરણ, ભક્ષણ, શોષણ, પોષણ, દૂષણ, ભૂષણ, સેવન, દાન, ભોજન, લેખન, વાચન, મનન, ચિંતન, ભજન, કર્ત્તા, ભોક્તા, દાતા, ભર્તા, ભક્તિ, મુક્તિ, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, હિમાલય, હિમાચલ, મલયાચલ,

મહેદ્રાચલ, કૈલાસ, મંદરાચલ, દ્રોણાચલ, પ્રભાસતીર્થ,
 પુષ્કરતીર્થ, ગોકર્ણતીર્થ, માનસતીર્થ, સ્તંભતીર્થ, કછ, ને-
 પાલ, પંચાલ, ચીન, કલિંગ, મગધ, કાશ્મીર, મલ્લય, કેરલ,
 દ્રવિડ, કર્ણાટ, ગંગા, યમુના, નર્મદા, ચંદ્રભાગા, તાપી,
 કાવેરી, ગોમતી, ગોદાવરી, સરસ્વતી, વૈતરણી, ઇંદ્ર, વરુ-
 ન, શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, ચંડી, અંબા, કાલી, ભવાની,
 બહુચરી, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્ર, ધનંતરી, ધ-
 મરાજ, હસ્તિનાપુર, દેવનગર, રાજગૃહનગર, અયોધ્યા,
 મથુરા, માયા, કાશી, કાંચી, દ્વારિકા, ઇંદ્રભૂતિ, ચંદ્રગ્રામ,
 કશ્યપ, જરાસંધ, જયસિંહ, વીરસિંહ, વિક્રમ, નરવાહન,
 વિષ્ણુશર્મા, દેવશર્મા, કુમારપાલ, અજયપાલ, પરીક્ષિત,
 અર્જુન, હનુમાન, મૂર્તિ, કલેવર, દેહ, શરીર, શબ, કેશ,
 શિખા, મુખ, વદન, લલાટ, નેત્ર, નયન, દૃષ્ટિ, લોચન, ક-
 ટાક્ષ, ભકૃષ્ઠિ, નાસિકા, કપોલ, કરમણિભંધ, નખ, અંજ-
 લિ, ચક્ર, હૃદય, ઉદર, જઠર, રોમાવલિ, જઠા, નાભિ,
 કટિ, ભગ, યોનિ, લિંગ, પેલ, અરણ, પાદ, પદ, પાદમૂલ,
 રસ, રૂધિર, માંસ, કપાલ, વીર્ય, ઇંદ્રિય, નાડી, મૂત્ર, વિ-
 ષ્ટા, મતિ, યુદ્ધિ, શાંતિ, દયા, જ્ઞાન, મદ, નિદ્રા, રોગ,
 બ્યાધિ, હર્ષ, આનંદ, મમતા, અહંતા, અહંકાર, અભિ-
 માન, ગર્વ, માન, ગ્જાનિ, મોહ, ક્લેશ, પરિશ્રમ, પ્રયાસ,
 ચિંતા, ધ્યાન, તાસ, તર્ક, મૃત્યુ, મરણ, કાલ, ભય, ઈચ્છા,
 તૃષ્ણા, આશા, ક્ષણ, નિમેષ, સુહૃદ, અહોરાત્ર, દિન,
 દિવસ, વાર, સંધ્યાકાલ, સાયંકાલ, રાત્રિ, પ્રદોષ, શુક્લપક્ષ,
 કૃષ્ણપક્ષ, તિથિ, માસ, પક્ષ, હર્ષ, ચત્ર, વૈશાખ, આવણ,
 કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, કલિયુગ, કલ્પ, મંદિર, દેવાલય,

વિદ્યાલય, પાઠશાલા, ગોશાલા, અશ્વશાલા, પર્ણશાલા, મંડ,
 હસ્તિશાલા, મંડપ, ખાણ, ખર્જ, છરી, દંડ, શૂન, ત્રિશૂન,
 ચક્ર, વજ્ર, અંકુશ, ગોદણ, નાગપાશ, પાશ, ગદા, હન,
 મુશલ, માલા, મુકુટ, ચૂડામણિ, હાર, કંઠી, તિલક, કેયૂર,
 કંકણ, કટિમેખલા, કટિસૂત્ર, નૂપૂર, કુંડલ, પુષ્પાગ, અશોક,
 તમાલ, નારંગ, જંબીર, એરંડ, ચંપક, ચંદન, ગુંજ, સ્ત્ર-
 રણ, કુંથ, કાશ, મૂલ, ફલ, અંધૂર, કાષ્ઠ, ગુચ્છ, પત્ર, પદ્મવ,
 પુષ્પ, કલ્પી, પરાગ, રસ, વન, ઉપવન, ફૂર, રત્ન, મણિ,
 ધાતુ, ત્રવુ, ત્રણાનુઅંધ, ત્રષિ, ઝિફુ, લેશ, વિવેક, સં-
 તાન, સમાધિ, વિશ્વ, ઉપવાસ, સંવત્, શુદ્ધિ, વદિ, નિત્ય,
 સદા, સર્વદા, નિરંતર, સ્થ, હક, ઉત્પાત, નીતિ, સાતિ,
 જ્વલિ, વાંતિ, છટા, સમા, છાયા, માયા, માત્રા, માલા,
 કલા, પરંપરા, ત્રણ, તીર, તટ, કુંભ, હાનિ, મુનિ, પુ-
 સ્તક, મોદક, કુંજ, વન, કપટ, નટ, રણ, વિમાન, સ્તાન,
 અનુમાન, પાર, અંતર, શિખર, પવિત્ર, અંધકાર, તૈલ,
 એજ, જડ, ગુણ, રંડા, કુંડ, પંડિત, કણ, પ્રાણ, મત,
 શુદ્ધ, સંધિ, અદ્ધા, અમૃત, કાચ, કાય, ગુહ્ય, જ્ય, દ્રવ્ય,
 ગદ્ય, પદ્ય, પ્રિય, પૂજ્ય, સત્ય, સંખ્યા, શેષ, વિશેષ, વિવાદ,
 વાર્તા, ભવહાર, પ્રશ્ન, ઉત્તર, નાટક, વિલાપ, ગાન, તાન,
 તાલ, સ્વર, નાદ, અપવાદ, ઇલ, ઇતિહાસ, ચર્ચા, વા-
 સના, નિર્ણય, સંદેહ, દોષ, સંકલ્પ, શૂર, વીર, ધીર, દરિદ્ર,
 કુશલ, મંદ, મૂઠા, ચતુર, ખલ, ચોર, ઉદાર, વાચના, વે-
 દના, સાધુ, સજ્જન, દુઃસ્થ, અજ, વચ્ચ, હંસ, સારસ,
 આષ, ક્રીર, ચક્રોર, પતંગ, ભ્રમર, મલ્લિકા, મૃગ, હરિણ,
 ખર, અજા, ધાન, સિંહ, ખલ્લિચારી, ખલ્લિયસ, વાનપ્ર-

સ્થ, યજમાન, ગુરુ, દ્વિજ, આચાર્ય, યજ્ઞ, યાગ, ત્રસ્ત્રિજ, આદ્ય, પિંડદાન, દેવયજ્ઞ, અધ્યયન, ગ્રહશાંતિ, ઉપવીત, અગ્નિહોત્ર, મૃતિ, સ્મૃતિ, વેદ, વેદાંત, ઉકાર, ઉપવેદ, પુરાણ, ટીકા, નિબંધ, અધ્યાય, પદ્યતિ, વિવાહ, નરક, સ્વામી, પતિ, નાથ, દાસ, પુત્ર, ચિત્ર, ભાર્યા, વર, કન્યા, દૂતી, સહોદર, પિતા, પિતામહ, ખંધુ, સ્વજન, જનની, સપિંડ, તાત, હાર, પ્રહાર, વિહાર, સંહાર, ઉપહાર, પાર, અવાર, ઈશ્વર, ચરાચર, વ્યાપક, ભૂપ, ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃત ભાષા વિષે.

પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણોમાં લખ્યું છે કે, સંસ્કૃત જગડીને પ્રાકૃત ભાષા થઈ; પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ ભાષા અને શૌરસેની ભાષા થઈ; શૌરસેનીમાંથી માગધી અને પૈશાચી ભાષા થઈ. સંસ્કૃત શબ્દની પ્રકૃતિ (મૂળ)માંથી પ્રથમ જે વિકૃતિ (વિકાર) થઈ તેને પ્રાકૃત કહે છે. વળી એમાંથી શૌરસેની ઇત્યાદિ ભાષાઓ થઈ તેમને પણ પ્રાકૃત કહે છે. કારણ કે એ ભાષાઓ પણ સંસ્કૃતનીજ વિકૃતિ છે. માટે પ્રાકૃત શબ્દ વિવક્ષા પ્રમાણે સામાન્ય નામ તથા વિશેષ નામ થઈ શકે છે. વળી એ પ્રાકૃત પંચભાષા ઉપરથી થયેલી ભરતખંડની બિજ બિજ દેશોની ભાષાઓને પણ પ્રાકૃત કહે છે. સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત પંચભાષાઓ થઈ છે, તે પ્રાચીનકાળમાં લોકોના બોલવામાં આવતી હતી માટેજ એ પંચભાષાઓનાં વ્યાકરણ કરેલાં છે. પણ હવણાં તો તેમનાય પણ અપભ્રંશ બોલવામાં આવે છે. પણ એ પંચ ભાષાઓ નાટ્યના પુસ્તકોમાં લખાઈ છે, એ કારણથી એ

પંચભાષાઓનું બીજ ગયું નથી.

પંજાબમાં મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. પંજાબના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય મ્લેચ્છોથી સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉચ્ચાર પૂર્વોક્ત ચાર દોષે કરીને થઈ શક્યો નહિ તે કારણથી સંસ્કૃતના અપભ્રંશ બોલાય છે, એ વાત પૂર્વે કહી છે. નામ અને ક્રિયાપદના અપભ્રંશ મળીને પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. પંજાબમાં ત્રૈવલ્લિક વિના બીજા સહુ લોકો પૂર્વે પ્રાકૃત ભાષા બોલતા હતા. હવે તેના અપભ્રંશ બોલે છે. સંસ્કૃતમાં યાસ્યતિ છે તેનું પ્રાકૃતમાં જાણજા થાય છે. એના અપભ્રંશ પંજાબીમાં જાણગા, જાવેગા, થયા છે. સં. વિંશતિનો પ્રા. વીસા, અને પંજા. વીહા; સં. સહસ્ર, પ્રા. સહસ, પં. સહસર; સં. સપાદદ્વે, પ્રા. સવાદો, પં. સવાદો; સં. સપાદત્રીણિ, પ્રા. સવાતીણિ, પં. સવાતીન; ઇત્યાદિ પ્રાકૃતના પંજાબીમાં ઘણા અપભ્રંશ થયા છે.

શાકલ્ય, ભરત, કોહલ, વરહચિ, ભામહ, વસંતરાજ, માર્કંડેય કવિ, હેમચંદ્ર કવિ. એ આઠ પંડિતોએ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ કર્યાં છે એમાં હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ વખ્યાણાય છે. સંવત્ ૧૧૪૫માં હેમચંદ્રનો જન્મ થયો. પછી તે મણિ વિદ્યાપારંગત થઈને ગૂજરાતના સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજાની આજ્ઞાથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પંચભાષાનાં વ્યાકરણ કર્યાં છે. બીજા પંડિતોએ પ્રાકૃત ચાર ભાષાનાં વ્યાકરણ કર્યાં છે, પણ હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષા સહિત પ્રાકૃત પંચ ભાષાનાં વ્યાકરણ કર્યાં છે. હેમચંદ્ર પંડિતે પ્રાકૃત શબ્દોનો એવો અર્થ કર્યો છે કે “ પ્રકૃતિ એટલે

મૂલ સંસ્કૃત અને તેમાંથી થયું અથવા તેમાંથી આપ્યું તે પ્રાકૃત. (પ્રકૃતિ:સંસ્કૃતંતત્રમવંતતઆગતંવાપ્રાકૃતં.)એ-
ટલે સંસ્કૃત બગડીને જે ભાષા થઈ તેને પ્રાકૃત કહે છે. પ્રાકૃત ભાષામાં પણ કેટલાએક શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખાય-
છે, તેમનું વ્યાકરણ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે છે. પ્રાચીન કાળમાં વૃષલ લોકો પ્રાકૃત ભાષા બોલતા હતા. મોટેજ નાટ્યના ગ્રંથોમાં વૃષલ લોકોનું ભાષણ પ્રાકૃત ભાષામાં લ-
ખ્યું છે. જંગલી ભાષાઓ વિના ભરતખંડના ઘણા દેશ-
ની ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી થઈ છે. ઉપર લખે-
લા પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરનારાઓએ જે પ્રાકૃત શબ્દો સિદ્ધ કરવાને ઉત્સર્ગ કર્યા છે તે પ્રમાણેજ પ્રાકૃતભાષા થઈ છે એમ પણ કહી શકાય નથી; કારણ કે ઘણા શબ્દો પ્રાકૃત વ્યાકરણના ઉત્સર્ગને ઉલ્લંઘીને પ્રાકૃત થયેલા જણાય છે, અને તેઓ આર્યાવર્તમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તથા જૈન બૌદ્ધાદિ-
કના ધર્મ ગ્રંથોમાં એવા શબ્દો વાપરેલા પણ છે. પ્રાકૃત ભા-
ષાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે સંસ્કૃત ક્રિયા શબ્દોનો અપભ્રંશ કીરિયા થાય છે, પણ જૈન પુસ્તકોમાં એ વ્યાકરણથી ઉલટો ક્રિયા એવો અપભ્રંશ લખ્યો છે. ઉદાહરણ--સંસ્કૃતમાં હતં જ્ઞાનંક્રિયાહીનં એવું છે, તેનું જૈનપુસ્તકોમાં હયંનાણંક્રિયા હિણં એવું લખ્યું છે. જેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણના ઉત્સર્ગ વેદના સંસ્કૃતમાં કહિં પ્રવૃત્ત થઈ શકતા નથી ત્યારે પાણિનીયે વેદના સંસ્કૃત વિષે ઠેકાણે ઠેકાણે બહુલં કહ્યું છે. તેમજ પ્રાકૃત વ્યાકરણના ઉત્સર્ગ જૈનધર્મ ગ્રંથોના શબ્દોમાં કહિં પ્રવૃત્ત થઈ શક્યા નથી ત્યારે હેમચંદ્રે આર્યપ્રાકૃત એટલે જૈન-

ધમે ગ્રંથોનું પ્રાકૃત બહુ લં થાય છે એવું કહ્યું છે. કહિં ઉ-
ત્તમર્ગ પ્રવૃત્ત થાય, કહિં ન થાય, અને કહિં વિકલ્પે થાય,
કહિં ઉલ્લઙ્ગ થાય, એવો વ્યાકરણોમાં બહુલં શબ્દનો અર્થ
કર્યો છે. આર્યાવર્તના દેશોમાં કેટલાએક એવા અપભ્રંશ
બોલાય છે કે જેઓ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણ સાથે સંબં-
ધ નથી રાખતા અને એથી સરસ છે—ઉદાહરણ—સં
પંચાશત, પ્રાં પન્નાસ, ગૂજરાતીં પંચાસ, પન્નાસ,
પં. પંજાહ. સં અભિ, પ્રાં અભી, પં અગ્નિ, ગૂં
અગ્નિ ઇત્યાદિ. ઉપર જે લખ્યું તેના અભિપ્રાય એવો છે
કે, આર્યાવર્તના દેશોમાં સંસ્કૃત ઉપરથી જે પ્રાકૃત શબ્દ
થયા તેમાં વ્યાકરણનું ધોરણ રહ્યું નથી.

સંસ્કૃત ભાષા જોડે પ્રાકૃત ભાષાઓને સરખાવી જોતાં
સંસ્કૃત ભાષા ઘણી શ્રેષ્ઠ અને સંપૂર્ણ જણાય છે, અને
પ્રાકૃત ભાષા ઘણી નહાતી અને અપૂર્ણ જણાય છે. પ્રાકૃત
ભાષામાં મૂળરૂપે દ્વિવચન નથી, તથા કેટલાંએક ક્રિયાપદ
નથી. સંસ્કૃત શબ્દનાં લિંગ પ્રાકૃતમાં ફરી જાય છે. અગ્નિનું
શબ્દ સંસ્કૃતમાં નપુંસક લિંગે છે, તેના અપભ્રંશ સ્ત્રીલિંગે
બોલાય છે. પ્રાકૃત ભાષાની અપૂર્ણતાને લીધે એમાં વિદ્યા-
ઓના તથા પ્રૌઢ વિષયોના ગ્રંથ કોઈ પંડિતે રચ્યા નથી,
અને નવા રચિયે તો તેમાં ઘણા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ લેવા
પડે છે. નવા અપભ્રંશ કરવાનો તો પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરના-
રાઓએ નિષેધ કર્યો છે. હેમચંદ્ર પંડિતે પ્રાકૃત વ્યાકર-
ણમાં લખ્યું છે કે “પૂર્વતા કવિયોએ જે શબ્દનો પ્રયોગ
કર્યો ન હોય તેનો નવો પ્રયોગ કરવો નહિ, કારણકે અજ્ઞાણ

અપભ્રંશના અર્થનું જ્ઞાન થવું નથી.” (પૂર્વે: કવિભિરપ્રયુ-
ક્તાનાં શબ્દાનાં પ્રતીતિત્રિવેપમ્યપર: પ્રવોગો ને કર્ત્તવ્ય.) ઈ-
ત્યાદિ કારણથી પૂર્વના વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત ભાષાને ઉત્તમ
ગણી નથી તથા તેમાં પ્રૌઢ વિષયના અંથ રચ્યા નથી; કે-
વળ ભાટ ચારણાદિક માગણુ લોકોએ રાજ્યોની આ-
ખ્યાયિકાઓ (ચરિત્ર)નાં પુસ્તક રચ્યાં છે. જૈન બૌદ્ધોએ પણ
પ્રૌઢ વિષયોએ ભરેલા તર્કાદિક અંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે.

પ્રાકૃત ભાષાના બાકરણોમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી પ્રા-
કૃત શબ્દ ઘડી દેખાડ્યા છે. પ્રાકૃત ભાષાના ઘણા ઉત્સર્ગ
એક એક શબ્દમાંજ પ્રવર્તે છે, અને થોડા એક ઉત્સર્ગ અ-
નેક શબ્દોમાં પ્રવર્તે છે. એ બધા મળી આશરે ૮૦૦ ઉત્સર્ગ
છે. એમાંથી શૈરસેની ઇત્યાદિ ભાષાઓ થઈ તેના આ-
શરે વીસ વીસ છે. અપભ્રંશ ભાષાના એથી થોડાક વધારે
છે. બાકીના ઉત્સર્ગ પ્રાકૃત ભાષાનાજ તેઓમાં જાણવા.

પંજાબ દેશમાંથી કેટલાએક આર્ય લોકો મારવાડ અને
ગૂજરાત ભણી આવ્યા તેવારે પંજાબની પ્રાકૃત ભાષા
ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ; અને પંજાબમાંથી કેટલાએક
મથુરા કિંવા શૂરસેન દેશભણી ગયા તેવારે પંજાબની પ્રા-
કૃત ભાષા ઉપરથી શૈરસેની ભાષા થઈ. શૂરસેન દેશમાંથી
મગધ દેશમાં ગયા તેવારે શૈરસેની ભાષા ઉપરથી માગધી
ભાષા થઈ. શૈરસેની ઉપરથી પૈશાચી ભાષા થઈ એવું
પ્રાકૃત બાકરણમાં લખ્યું છે, પણ એ ભાષા કિયા દેશની
પ્રાચીન ભાષા હશે તેનો હજી શોધ લાધો નથી. કેટલાએક
મહારાષ્ટ્ર દેશની પ્રાચીન ભાષાને પૈશાચી કહે છે, પણ તેના

બાકરણ સાથે મળતી નથી. પણ એ ભાષા પ્રાકૃત સાથે તથા અપભ્રંશ ભાષા સાથે તો અડી મળે છે.

ભરતઅંડના ઘણા દેશોની ભાષાઓની માતા પ્રાકૃત ભાષા છે અને પ્રાકૃતની માતા સંસ્કૃત ભાષા છે. આ ન્હાના ગ્રંથમાં પ્રાકૃત બાકરણના ઉત્સર્ગ ગૂજરાતી ભાષા સાથે મળતા સઘળા તો લખી શકાય નહિ, માટે વાનગી જણાવવાને થોડા ઉત્સર્ગ લખ્યા છે; બાકીના કેટલાએક વિકાર પામતાં ઉદાહરણો ઉપરથી સમજનારના સમજવામાં આવશે. નાચેના ઉદાહરણોમાં સં० આવે ત્યાં 'સંસ્કૃત, પ્રા० પ્રાકૃત, શાં० શૌરસેની, માં० માગધી, પૈં० પૈશાચી, અં० અપભ્રંશ, અને ગૂં० આવે ત્યાં પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષા સમજવો. પ્રાચીન ગૂજરાતી ઉપરથી નવી ગૂજરાતીનું રૂપ બદલાય છે, તેથી સહુના સમજવામાં આવશે, માટે રથાન રોકાય એ કારણથી તે લખ્યું નથી.

પ્રાકૃત બાકરણના કેટલાએક ઉત્સર્ગ પ્રમાણે સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી એક વ્યંજનનો લોપ થાય છે. અને એક ઉત્સર્ગ પ્રમાણે શેષ રહેલા બીજા વ્યંજનનું દ્વિત્વ થાય છે. જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે એ વ્યંજનમાંથી એક લોપાય છે અને પૂર્વ સ્વરને દીર્ઘતા થાય છે. આ ત્રણ ઉત્સર્ગને એકઠા કરીને નાચેનાં ઉદાહરણ લખ્યાં છે તે જૂઓ.

સં. અર્કઃ વર્કરઃ સર્પઃ ચક્રં નક્રં દુગ્ધં નગ્ધઃ
પ્રા. અર્કો વર્કરો સર્પો ચક્રં નક્રં દુદ્ધં નગ્ધો
ગૂ. આર્ક 'વાર્કરો સાપ્ ચાક નાક દૂધ નાગો

૧ રબારી લોકો બકરાને બાકરો કહે છે.

સં. પુત્રઃ સપ્ત અષ્ટ મૃષ્ટં દૃષ્ટં ચિર્મટી કર્કટી
 પ્રા. પુત્તો સત્ત અઠ્ઠ મિઠ્ઠં દિઠ્ઠં ચિર્મ્મટી કકઠટી
 ગૂ. પૂત સાત આઠ મીટું દીટું ચીમટી કાકટી

એક ઉત્સર્ગ પ્રમાણે અસંયુક્ત પકારનો વકાર થાય છે, ઉદા.

સં. દીપઃ કૂપઃ વાપી ગોપાલઃ સર્ષપઃ કપર્દઃ તાપઃ
 પ્રા. દીવો કૂવો વાવી ગોવાલો સરસવો કવડો તાવો
 ગૂ. દીવો કૂવો વાવિ ગોવાલ સરસવ કડવો તાવ
 સં. વિરૂપઃ ડહુપં દીપાલી નિપાનં મળ્ડપઃ વપાતિ
 પ્રા. વિરૂવો ડહુવં દીવાલી નિવાણં મળ્ડવો વાવૈ
 ગૂ. વરૂવો 'ડહવું દીવાલી નિવાણ માંડવો વાવૈ

સ્વરની જોડે નકાર હોય અને તે કોઈ વ્યંજનમાં ન મળેલો હોય તો તેનો છુકાર થાય.

સં. વચનં નયનં જમનં રન્ધનં ઇન્ધનં ઘનં હીનં
 પ્રા. વયણં નયણં જમણં રન્ધણં ઇન્ધણં ઘણં હીણં
 ગૂ. વયણ નયણ જમણ રાંધણું ઇંધણું ધણું હીણું

સ્વરની પાસે સ્વ, ઘ, થ, ધ, મ એટલા વર્ણ હોય તો તેમનો હ થાય છે.

સં. નત્વરઃ મુત્વં મેત્રઃ પ્રાદુગઃ નાથઃ કથિતં સાધુકારઃ
 પ્રા. નહરો મુહં મેહો પાદુળો નાહો કહિત્તં સાદુગારો
 ગૂ. નહર મુહ મેહ પ્રાદુળો નાહ કહિત્તં સાદુગાર
 સં. બધિરઃ વધૂઃ વેધઃ અધુના શોભતે લભઃ લાભનં
 પ્રા. બહિરો વહૂ વેહો અદુના સોહૈ લાહો લાહણં

૧. રેવાકો ક્ષુદ્ર નાવને ઉડ્યું કહે છે.

ગૂ. બહિરો વહુ વેહ અહુણા સોહઈ લાવો લાહણું

ત્ય અને ધ્ય ને સ્થાને જ થાય છે. અને ઘ અને ઘ ને સ્થાને જ થાય છે.

સં. ગુહ્યં મુહ્યતિ વંધ્યા સંધ્યા અઘ્ય વિઘ્યુત્ત કાર્યં

પ્રા. ગુહ્યં મુહ્યઈ વંજા સંજા અજ્જ વિજ્જુલા કાજ્જં

ગ. ગૂહ્યં મૂજાઈ વાંજ સાંજ આજ વીજલી કાજ

ઘ ને સ્થાને ટ્ઠ અને ત્ય ને સ્થાને ચ અને ક ને સ્થાને જ થાય છે.

સં. રુઘ્ઠઃ તુઘ્ઠઃ નઘ્ઠઃ સઘ્ઠં નૃઘ્ઠં કીલઃ સ્કંધઃ

પ્રા. રુઘ્ઠો તુઘ્ઠો નઘ્ઠો સઘ્ઠ નઘ્ઠં સ્વીલો સ્વંધો

ગૂ. રૂઠો તૂઠો નાઠો સાઠું નાચ સ્વીલો સ્વાંધ

ટ ને પેટેલો ન હોય, સંયુક્ત ન હોય અને સ્વરની પાસે હોય તો તેનો ડ થાય છે.

સં. ઘટઃ વટઃ તટં કર્પટઃ પર્પટઃ મર્કટઃ કુકટઃ

પ્રા. ઘડો વડો તડં કપ્પડં પપ્પડો મક્કડો કુકડો.

ગૂ. ઘડો વડ તડ કાપડ પાપડ માકડો કૂકડો

એક એક શબ્દને એક એક ઉત્સર્ગ લાગીને જે પ્રાકૃત શબ્દ થાય છે તેમાંનાં થોડાંએક ઉદાહરણ.

સં. કદલી કદલં નૂપુરં ગઢૂચી ઉત્તકરઃ મહારાષ્ટ્ર વૃદ્ધઃ

પ્રા. કેલી કેલં નેઝરં ગલોઈ ઉકેરો મરહઠ વૂઠો

ગૂ. કેલિ કેલું નેપુર ગલો ઉકેડો મરેઠ વૂઠો

સં. શ્યામાકઃ પારાપતઃ કિંશુકં જીર્ણં હરિતકીઋશ્ચુઃ દેવર

પ્રા.સામઓ પારેવઓ કેસુઅં જૂનં હરડઈ રિચ્છો દિયરો
 ગૂ.સામો પારેવો કેસુડું જૂનું હરડઈ રીછ દિયર
 સં.બદરં અતસી છાગી પતિનંદરઃ યષ્ટિ સિંહઃ
 પ્રા.બોરં અલસી છાલી પઢિઅં ડરો લકી સિંધો
 ગૂ.બોર અલસી છાલી*પઢિઅં ડર લાઠી સિંધ
 સં.પાષાણઃ પષ્ટ શુષં સ્તબ્ધઃ ઝર્ધ્વં તીક્ષ્ણં સ્નેહઃ મગિની
 પ્રા.પાહાણો છઠો સુકું ઠઢો ઝમ્મં તિક્ષ્ણં નેહો બહિની
 ગૂ.પાહાણો છઠો સુકું ઠંઢો ઝમું તીસું નેહ બહિનિ
 સં.મૃદં ક્ષીણં પનસઃ પ્રભૂતં તગરઃ વૃશ્ચિકઃ માર્જનં
 પ્રા.ઘરં ક્ષીણં ફણસો વહુતં ટગરો વિંછુર્ડ માર્જનં
 ગૂ.ઘર ક્ષીણું ફણસ વહુત ટગર વિંછુર્ડ માર્જનું

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઘણા શબ્દ સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત
 અને પ્રાકૃત ઉપરથી ગૂજરાતી થઈ ગયા છે.

વળી સંસ્કૃત ઉપરથી ઘણાં એક ક્રિયાપદ અને કૃદંતનામ
 પણ પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી થઈ ગયાં છે. ઉત્તરમાં ક્રિયાપદને
 છંડે સંસ્કૃત આસ્તિ ક્રિયાપદનું પ્રાકૃત સહાયકારક ક્રિયાપદ
 છે જોલેછે, તે સંવત્ ૧૫૦૦ ના સંકાની પૂર્વે જોલાવું નહિ.
 ઘણાં પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય પુસ્તકોમાં એ સહાયકારી
 ક્રિયાપદ લખ્યું નથી, તથા પ્રાચીન કવિતામાં પણ લખ્યું નથી.
 સં.પતતિ સ્વપાતિ હસાતિ શ્રુણોતિ વિભેતિ પ્રસ્થાપયતિ કંપતે
 પ્રા.પડઈ સુવઈ હસઈ સુણઈ વિહઈ પંઢાવઈ કંપઈ

*ગૂજરાતીમાં રખારી લોકો બકરીને છ.ળી કહેછે.

गू. पडइ सुवइ हसइ सुणइ विहइ पठावइ कंपइ

सं. युध्यते खिद्यते भवति धुनाति स्नाति पृच्छति

प्रा. जुझइ स्विज्जइ होइ, हुइ धुणइ एहाइ पुच्छइ

गू. जूझइ खीजइ होइ, हुइ धुणइ न्हाइ पूछइ

सं. सिञ्चाति बुध्यते वहति भजते पालयति स्मरति

प्रा. सिञ्चइ बूझइ वहइ भजइ पालइ समरइ

गू. सींचइ बझइ वहइ भजइ पालइ समरइ

सं. भाषते मार्गयाति उच्चरति भणति पठति रक्षति

प्रा. भाषइ मग्गइ ऊचरइ भणइ पढइ रक्खइ

गू. भाषइ मागइ उंचरइ भणइ पढइ राखइ

सं. चर्वते जमति वांछति सजति नृस्रति आराध्नाति

प्रा. चव्वइ जमइ वांछइ तजइ नच्चइ आराधइ

गू. चावइ जमइ वांछइ तजइ नाचइ आराधइ

सं. नश्यति परिहरति जानाति पीडयति प्रक्षालयति तरति

प्रा. नस्सइ परिहरइ जाणइ पीडइ पक्खालइ तरइ

गू. नासइ परिहरइ जाणइ पीडइ पखालइ तरइ

सं. पिबति निष्पद्यते वाचयति प्रणमामि अपसरति

प्रा. पिअइ निपज्जइ वाचइ प्रणमु अवसरइ

गू. पिअइ नीपज्जइ वाचइ प्रणमु ओसरइ

संस्कृत भूतकृदन्त उपर्युक्ती प्राकृत इप थायछे तेनां उदाहरण.

यं. उत्कालितं प्रस्थापितं लिखितं कथितं गणितं

પ્રા. ઝકાલિઅં પઠાવિઅં લિખિઅં કહિઅં ગણિઅં

ગૂ. ઝકાલિઝં પઠાવિઝં લિખિઝં કહિઝં ગણિઝં

સંસ્કૃતમાં પૂર્ણ ડાઝમાં ભૂતાર્થ કૃત પ્રત્યય ક્ત્વા થાયછે તે ઉપરથી પ્રાકૃત ઉદાહરણ.

સં. હસિત્વા કૃત્વા લિખિત્વા જ્ઞાત્વા પઠિત્વા

પ્રા. હસિઅ કરિઅ લિખિઅ જાણિઅ પઠિઅ

ગૂ. હસી કરી લિખી જાણી પઠી

સંસ્કૃતમાં ઉત્તરકાલમાં કૃતપ્રત્યય તુમ્ થાયછે તે ઉપરથી પ્રા.

સં. હસિતું લિખિતું કર્તું હર્તું સેવિતું વંદિતું

પ્રા. હસિઝં લિખિઝં કરિઝં હરિઝં સેવિઝં વંદિઝં

ગૂ. હસયા લિખવા કરવા હરવા સેવવા વંદવા

સંસ્કૃતમાં શમ્યાર્થ યોગ્યાર્થ અને આજ્ઞાર્થમાં ત઱્઱ પ્રત્યય થાય છે તે ઉપરથી પ્રાકૃત ૩૫.

સં. હસિત઱્઱ કર્ત઱્઱ લિખિત઱્઱ જ્ઞાત઱્઱ શ્રોત઱્઱

પ્રા. હસિઅ઱્઱ કરિઅ઱્઱ લિખિઅ઱્઱ જાણિઅ઱્઱ સુણિઅ઱્઱

ગૂ. હસ઱્઱ કર઱્઱ લિખ઱્઱ જાણિ઱્઱ સુગ઱્઱

સંસ્કૃતમાં વર્તમાન કૃત પ્રત્યય જતૃછે તેનાં પ્રાકૃત ૩૫.

સં. હસન્ પઠન્ વસન્ હસન્તી લેખન્તી ચેલન્તી

પ્રા. હસન્તો પઠન્તો વસન્તો હસન્તો લેખન્તો ચેલન્તો

ગૂ. હસતો પઠતો વસતો હસતી લિખતી ચેલતી

નામને વિભક્તિઓ લાગેલાં કેટલાંએક સંસ્કૃત પ્રાકૃત ૩૫

૧-૧ ૧-૩ ૫-૧ ૭-૧ ૧-૩ ૧-૩

સં. ઘોટઃ ઘટાઃ ઘટતઃ ઘોટે વાયવઃ માલાઃ

પ્રા. ઘોડો ઘડા ઘટતો ઘોડે, ઘોડમ્મિ વાયર્ડ મારાઈ
 ગૂ. ઘોડો ઘડા ઘડાતો ઘોડે, ઘોડામાં વાયર્ડ મારાઈ

૧-૩ ૩-૧ ૩-૧ ૩-૧ ૩-૧ ૭-૧ ૭-૧ ૭-૧

સં. બુદ્ધયઃ બુદ્ધ્યા સહ્યા ગંગયા વધ્વા યત્ર તત્ર કુત્ર
 પ્રા. બુદ્ધીર્થે બુદ્ધીણ સહીણ ગંગાણ વહૂણ જત્થ તત્થ કત્થ
 ગૂ. બુદ્ધીર્થે બુદ્ધીણ સહીણ ગંગાણ વહૂણ જાહિં તાહિં કાહિં

૧-૧ ૧-૩ ૩-૧ ૫-૧ ૬-૩ ૭-૧ ૧-૧ ૧-૨

સં. ત્વ યૂયં ત્વયા ત્વત્તઃ પુષ્પાકં ત્વયિ અહં વયં*
 પ્રા. તું તુમ્હે તઈ તુમત્તો તુમ્હાણં તુમમ્મિ હં અમ્હે, અમ્હો
 ગૂ. તું તુમે તઈ તુમતો તુમારૂ તુમમાં હું અમ્હે, અમ્હો

૩-૧ ૩-૩ ૫-૧ ૧-૩ ૧-૩

સં. મયા અસ્માભિઃ મત્તઃ ચત્વ રઃ ત્રીણિ બહિસ્
 પ્રા. મે, મઈ અમ્હે મઘ્ઘત્તો ચત્તારો તીણિ બહિર
 ગૂ. મઈ અમ્હઈં મજતો ચાર તીણિ બહિર

એ પ્રકારે સંસ્કૃત ઉપરથી ઘણાં પ્રાકૃત રૂપ થાયછે.

હવે સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત અને પ્રાકૃત ઉપરથી ગૂઝ-
 રાતીમાં થયેલાં કેટલાંએક વાક્ય નીચે લખ્યાંછે. સંસ્કૃત
 વાક્યોમાં કહિં સંધિકાર્ય કર્ચાં છે અને કહિં નથી કર્ચાં.

સં. પંડિતો જિવ્હયા શુદ્ધં વચનં ઉચ્ચરાતિ અશુદ્ધં તુ નહિ
 પ્રા. પંડિર્થે જિમ્માણ સુદ્ધં વચણં ઉચ્ચરઈ અસુદ્ધં તુ નહિ

* અસ્મદૂ શબ્દને સંસ્કૃત આદેશ વય અને પ્રાકૃત
 સ=હ થયાથી અમ્હે. પ્રાકૃતમાં આદેશ થયા પછી સંયોગી
 અક્ષર ઉલટપાલટ થાયછે.

ગૂ. પડિર્ડે જીમઈ સુદ્ધ વયળ ઝચરઈ અસુદ્ધં તુ નાહિ
 સં. અહં સયં કથયામિ યુષ્પદીયં ધૂપતૈલં જલેપસરતિ
 પ્રા. હં સચ્ચં કહું તુમ્હકેરં ધૂપેલં જલમ્મિપસરઈ
 ગૂ. હું સાંચું કહું તુમ્હકેરં ધૂપેલં જલમાંપસરઈ
 સં. મયા વને સિંહો દૃષ્ટઃ તસ્ય કર્વુરં રૂપં ભવાતિ
 પ્રા. મઈ વનમ્મિ સિંઘો દિઠો તસ્સ કઢ્ધુરં રૂવં હોઈ
 ગૂ. મઈ વનમાં સિંઘ દીઠો તેનું કાવરં રૂપ હોઈ
 સં. ત્વયા પ્રેક્ષિતં નટો હસન્ નૃત્યતિ.
 પ્રા. તઈ પેક્ષિતં અનંડો હસન્તો નચ્ચઈ
 ગૂ. તઈ પેક્ષિતં નટ હસતો નાચઈ
 સં. ગ્રામીણો મૃદું મધુકં શર્કરા સદક્ષં જાનાતિ
 પ્રા. ગામિણો મિઠું મહુઅં સકર સરિખં જાણઈ
 ગૂ. ગામડીઈ મીટું મહુહું સાકર સરિખં જાણઈ
 સં. વૃક્ષતઃ શુષ્કં પર્ણ પતતિ।ગોપાલો જીર્ણં પર્ણપાતયાતિ।
 પ્રા. રુક્ષતો સુકું પર્ણ પડઈ।ગોવાલો જૂનંપર્ણ પાડઈ।
 ગૂ. રુક્ષતઃ સુકું પાન પડઈ।ગોવાલ જૂનું પાન પાડઈ।
 સં. નકુલઃ સર્પેણ સમં યુધ્યતે।બ્રાહ્મણેન સંધ્યાક્રિયાકૃતા
 પ્રા. નડલો સર્પેણ સમં જુઝઈ।વંશજેન સંજ્ઞા કિરિયાકયા
 ગૂ. નોલ સાપ સિંહ જૂઝઈ। બ્રાહ્મણે સંધ્યાક્રિયાકરી*

*શ્રીકૃષ્ણ ભણાવનારો આ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં થાયછે,
 તેનો અપભ્રંશ ભાષામાં કહિંઈ થાયછે.

सं. मेधोगर्जति। मयूरो जलं पिबति । सागरजलं उच्छलति
 प्रा. मेहोगज्जइ। मोरो जलं पिअइ। सायरजलं उच्छलइ
 गू. मेहगाजइ । मोर जल पिअइ। सायरजल उच्छलइ
 सं. अस्मदीये गूर्जरदेशे सर्वे लोकाः श्रीमन्तः भवति
 प्रा. अम्हकेरे गूजजरदेसे सव्वे लोगा सिरिमन्ताहुंति
 गू. अम्हकेरे गूजजरदेसे सहु लोग सिरिमन्त हुइ
 सं० वधूः पितृ गृहं याति । श्वश्रूः मृह कर्म करोति
 प्रा० वहू पिउहरं जाई । सामू घर कम्म करइ
 गू० वहु पिउहर जाइ । सामू घर काम करइ
 सं० मम भगिनी नवे कूपे पानीयं भरति अहमपि भरामि
 प्रा० मज्ज हिहिनी नवे कूवे पाणीअं भरइ हंवि भरु
 गू० मज्ज वहिनी नवे कूवे पाणी भरइ हंवि भरु
 सं० अद्य कुम्भकारः घटं न घटयति कथं अनुद्योगः अस्ति
 प्रा० अज्ज कुम्मारो घडं न घडइ कहं अणुज्जोर्ड तिथि
 गू० आज कुंभार घडु न घडइ किम अणूजो छइ

शौरसेनी भाषा.

शौरसेनी भाषा उपरथी गूजराती भाषा थळी नथी ते
 पणु लणुपुं नेणये ओठजा भाटे ओ भाषानां थोडां ओक
 वाक्य नाये लण्णां छे.

सं० तव नाथः महान् भवति । पठित्वा कार्यं करिष्याति
 प्र० तुज्ज नाहो महन्तो होइ। पढि अ कर्ज करिस्सइ

શૌ. ૦તુજ નાહો મહન્દો મોદિ।પઢિ દુગ કચ્યં કારિસ્મદિ
 ગૂ. ૦તુજ નાહ મહન્ત હોઈ । પઢિ કાજ કારિ સઈ
 સં. ૦હે રાજન્ એષઃબ્રાહ્મણઃકથં સૂચી ભવિષ્યતિ
 પ્રા. હે રાય એસો માહણો કહં સુહિર્ડ હોહે
 શૌ. હે રાયં એસો વમ્ભગો કથં સુહિર્ડ ભવિસ્સદિ
 ગૂ. હે રાય એહ બ્રાહ્મણ કિમ સુચિર્ડ હોસઈ

માઘધી ભાષા.

શૌરસેની ઉપરથી માઘધી ભાષા થઈછે. માઘધી ભાષા
 ઉપરથી ચૂજરાતી ભાષા થઈ નથી પણ એ ભાષા જૈન
 યૌદોના ધર્મ પુસ્તકોમાં લખાઈ છે માટે એની વાનગી
 લેખાડવા માટે થોડાંએક ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે.

સં. મહાવીરો જિનેન્દ્રઃસર્વજ્ઞો ભૂતઃતથાપિ તેને કષ્ટં સૌઢં
 પ્રા. મહાવીરો જિણંદો સર્વજ્ઞો હૂર્ડે તહાવિતેણ કઠંસહિઅં
 મા. મહાવીરેજિણંદે સર્વજ્ઞે ભૂદોતથાવિતેન કસ્ટંસહિઅં
 ગૂ. મહાવીર જિણંદ સર્વજ્ઞ હૂર્ડે તથાપિ તિણં કષ્ટં સહિઅં
 સં. રાજ્ઞોનગરે કોષ્ઠાગારં શૂરો નરો રક્ષતિ
 પ્રા. રજ્ઞોનયરે કોષ્ઠારં સૂરો નરો રક્ષઈ
 મા. રાજ્ઞો નયલે કોસ્ટા ગાલં સૂલેનલે લક્ષદિ
 ગૂ. રાયના નગરમાં કોઠાર સૂરો નર રાક્ષઈ

મનુરાત્નપિના વંશમાં ૨૫ માં પુરૂષ દશરથ રાજા થયો.
 અને એના પછી એ વંશમાં રામ, લવ, પદ્મ, ત્ર્યંબક

વસ્ત્રપાણિ, શુદ્ધોદન અને બુદ્ધ એટલા પુરૂષ થયા. બુદ્ધ સર્વપંથો ક્ષત્રિય હતો પણ એણે પોતાનો વેદધર્મ મૂકીને વિક્રમ સંવત્સની પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર નવો ધર્મ ચલાવ્યો. બુદ્ધ પછી જૈનધર્મ ચલાવનારે વર્ધમાનસ્વામી વિક્રમ સંવત્સની પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષ ઉપર થયો એણે પણ બુદ્ધધર્મને મળતો વેદવિરુદ્ધ ધર્મ ચલાવ્યો. એ બેહુ ધર્મ મગધ દેશ (મહાર)માંથી જન્મ્યા માટે એમનાં મૂળ ધર્મપુસ્તક માગધી ભાષામાં રચેલાં છે. અનાર્ય લોકોને પણ ધર્મ સમજતાં સુલભ પડે માટે દયાલુ તીર્થંકરોએ પ્રાકૃતમાં ધર્મ ગ્રંથ ભાષ્યાએ એવું એમના ગ્રંથોમાં લખેલું. વિક્રમના સમયમાં જૈનધર્મમાં સિદ્ધસેન પંડિત થયો તેણે પ્રાકૃત ફેરોને સંસ્કૃત ગ્રંથ કરવા માંડ્યા તે વાત તેના યુરુજના જ્ઞાણવામાં આઆથી તેણે સિદ્ધસેનને તીર્થંકરનાં વચન ઉત્પાપક ગણીને પ્રાયશ્ચિત આપ્યું એવી તેમનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં કથા છે. સંસ્કૃતમાંજ બોલવું તથા ગ્રંથ રચવા એવો આર્ય લોકોનાં ધારો તેમણે તોડ્યો છે. પણ જ્યારે તેમને વેદધર્મવાળાઓ સામા વાદ કરવાના પ્રોઠ તર્ક ગ્રંથો રચવા પડ્યા તેવારે તેમને સંસ્કૃત વિના આશ્યું નથી. મગધ દેશમાં રાજગૃહનગરમાં પાંડવોના સમયમાં જરાસંધ રાજા રાજ કરતો હતો. વર્ધમાન સ્વામીના સમયમાં રાજગૃહનગરમાં એણેક રાજા રાજ કરતો હતો, પછી એણેકના પૌત્રે પાટલીપુત્ર જેને હવણાં પટણા કહેછે તે નગર વસાવ્યું છે.

• પૈશાચી ભાષા.

ફેટલાએક ગ્રંથોમાં પૈશાચી ભાષાને ભૂતભાષા કહ્યી

છે. ભૂત અને પિશાચમાં થોડોજ ભેદ તે આકારણથી કોઈ પુસ્તકમાં એક અને કોઈમાં પૃથક લખ્યા છે. દશ પ્રકારની દેવયોનિમાં ભૂત અને પિશાચને ગણ્યા છે. એ લોકો રૂદ્ર-દેવ (તામસીદેવ) ની સેનામાં યોદ્ધા હતા, એવું પુરાણોમાં છે. એમની વંશના કોઈ લોકો આજ પૃથ્વી ઉપર હોવા નોંધાયે. પૂર્વે કેટલાએક માણસો મુવા પછી દેવ અવતરવાની આશા રાખતા હતા અને કેટલાએક ભત અવતરવાની આશા રાખતા હતા. હવેલાં લોકો ભૂત વળગ્યો એવું કહેછે તે ખોટું છે. પુરાણોમાં *દશ, પ્રકારની દેવયોનિમાં ભૂત અને પિશાચને છેક ધર્મહીન અને ક્રૂર સિપાઈ જેવા લખ્યા છે. અને લાગેછે કે, તેમની વંશના ભૂતાનના લોકો હશે. પૂર્વે કૈલાસવાસી શિવદેવની સેનામાં પણ ભૂત લોકો હતા એવું પુરાણોમાં છે. ઉપરના લેખ ઉપરથી પૈશાચી ભાષા એટલે દેવોના સિપાઈઓની ભાષા જાણવી. ગૂજરાતી ભાષા સાથે પૈશાચી ભાષા મળતી નથી તે નીચેનાં વાક્ય ઉપરથી જાણાયે.

સં. દુષ્ટઃકષ્ટં સહતે । કન્યા અન્તઃપુરંયાતિ
 પ્રા. દુકો કઠં સહઈ । કન્ના અંતે ઉરં જાઈ
 પૈ. દુસટો કસટં સહદે । કઞ્જા અંદે ઉરં યાદિ
 ગૂ. દુષ્ટ કષ્ટ સહઈ । કન્યા અંતઃપુર જાઈ

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 *યક્ષ રાક્ષસ ગંધર્વ સિદ્ધ કિન્નર ગુહ્યકાઃવિદ્યાધ-
 ૮ ૯ ૧૦
 રાપ્સરા ભૂત પિશાચા દેવયોનયઃ । આ શ્લોક હલાયુધ કોથનો છે.

અપભ્રંશ ભાષા.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઉપરથી અપભ્રંશ નામની એક ભાષા થઈ છે. આ ભાષા સિંધ, મારવાડ, મેવાડ, અવંતિ, મૌર્ય, લાટ, કચ્છ, એટલા દેશની ભાષાઓને મળતી છે પણ ગૂજરાતી ભાષાને તો ઘણીજ મળતી છે. ગૂજરાતના સિદ્ધરાજ રાજાના હેમચંદ્ર પંડિતે સંવત્ ૧૧૬૮માં અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યું છે. આ ભાષા સંસ્કૃતના અપભ્રંશ શબ્દ મળીને થઈ છે માટે આનુ નામ અપભ્રંશ ભાષા પાડ્યું છે. અપભ્રંશ ભાષામાં પૂર્વે ભાટ ચારણાદિક માગણ લોકોએ રાજાઓના રાસા બાંધ્યા છે. હવે આ ભાષા જાણવા માટે એમાંના થોડાએક શબ્દ અનવાક્ય નીચે લખ્યાં છે.

૧-૧ ૧-૩ ૧-૧ ૧-૧ ૭-૧ ૭-૧ ૭-૧ ૧-૧
સં. શ્યામલઃ ઘોટાઃ ઘોટઃ ગાનં યત્ર તત્ર કુત્ર દેવેન
પ્રા. સામલો ઘોડા ઘોડો ગાળં જત્થ તત્થ કત્થ દેવેણ
અ. સામલો ઘોડા ઘોડો-હુ ગાળું જહિં તહિં કહિં દવણ

૭-૧ ૧-૧ ૧-૧ ૧-૩ ૧-૧ ૧-૧ ૧-૩ ૧-૧ ૧-૩
સં. તલે એષ એષા સર્વે ક સં યૂયં અહં વયં
પ્રા. તલે एसो एसा सव्वे कोः तु तुम्हे हं अम्हे.
અ. તલે-લિ एहो एह सहु कवण तुहुं तुम्हे हउं अम्हे

૩-૧
સં. મયા भविष्यति कथ यथा तथा
પ્રા. મે होस्सई कहं जहा तहा
અ. મડ होसइ કેમ,કિમ જેમ,જિમ તેમ,તિમ
સં. યાદક तादक कीदक यावत् तावत्
પ્રા. જડસં तसइ कइसं जेत्तिलं तेत्तिलं

अ. जेहु तेहु केहु जेवहु, जेतुलु तेवहु, तेतुलु
 गू. जेवु तेवु केवु जेतलु तेतलु
 सं. इयत् एवं अथवा पश्चात् पुनः विना
 प्रा. इत्तिलं एव अहवा पछा पुण विण
 अ. एवहु एतुलु एम्ब अहवइ पछइ पुण विणु
 गू. एतलु एम हवइ पछइ पण विणु
 सं. युष्मदीयः अस्मदीयः कर्त्तव्यं वृद्धत्वं कृत्वा
 प्रां. तुम्हकेरो अम्हकेरो करिअव्वं वूढत्तं करिअ
 अ. तुहारो अम्हारो करेव्वउं पडपणुं करिअ
 गू. तुम्हरो अम्हारो करवुं वडपणु करि
 सं. मया जातं घोटी गृहेऽस्ति पुनर्घोटी नास्ति
 अ. मइं जाणिउं घोडो घरेछइ पुणु घोडी नथ्थी
 सं. युष्मदीयः पुत्रोऽत्रास्ति पुनरस्म दीयो नास्ति
 अ. तुम्हारो पुत्तो अहिं छइ पुणु अम्हारो नथ्थी
 सं. मया कथितं त्वां विना चंपा नगरं शून्यं भवति
 अ. मइं कहिउं तुमं विणु चंपा नयरु सूननुं होइ
 सं. अंगुल्यो वायुना फुल्लिताः । इयदं तरं कथं भवति
 अ. अंगुलीउं वायुए फुल्लिउं । एवहुं अंतरु केम होई
 सं. यथा वयं तथा तेऽपि । अद्य वय मत्रा गताः
 अ. जिम अम्हे तिम तेवि । अज्ज अम्हे अहिं आया

સં. લોહ કારેણ લોહ કર્મર્પિત્તં । કથં યૂય મુત્થિતાઃ

અ. લોહારણં લોહકું અપ્પિત્તં । કિમ તુમ્હે ઉઠ્ઠિયા

હેમયંદ્ર પંડિતે અપભ્રંશ ભાષાનું બાકરણ કર્યું છે તેમાં ઉદાહરણમાં અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલા રાસાઓમાંથી લે-
ધને ફુલા લખ્યા છે તેમાંના નીચે ફુલા વાનગી દેખાડવા
લખ્યાછે. પૂર્વે ગૂજરાતમાં અક્ષર આગળ માતાઓ લ-
ખવાને ચાલ હતો તે પ્રમાણે હવેથી સમગ્ર લખાશે. ફુલા
નેડે સંસ્કૃત અર્થ પણ લખ્યોછે.

દુહો.

ઠાણા મઈં તુહું વારિયા માકુસ દીહમાણુ ।

નિદાણ ગમિહિ રત્તડી દડવડ ાહાહિ વિહાણું ૧

હે નાયક મયા ત્વં વારિતઃ માકુસ દીર્ઘ માનં

નિદ્રયા ગમિષ્યતિ રાત્રિકા અવસ્કંદં ભવિષ્યતિવિભાતં

હે ઠોણા (સ્વામી) મે તને વાર્યો મા કર લાંબુ માન,
નિદ્રાએ રાત્રિ જશે ઉતાવળું થશે વહાણું. ૧

ઠાટીણ મઈં મણિ અ તુહું મા કુરુ વંકી દિઠિ

પુત્તિ મકળી મણિ જિમ મારઈ હિ અઈ પડિઠિ

હે પુત્રી મયા મણિતં ત્વાં મા કુરુ વક્રાં દાઈં

ાહ પુત્રિ સર્કળ મણી યથા મારયતિ હૃદયે પ્રવિષ્ટા

હે મેટ્રી મે બણ્યું મા કરચ વાંકી દૃષ્ટિ

હે પુત્રિ કાનવાળી બાલોડી જેમ મારે હૃદયે પેઠેલી

માળવામાં મંજુરાળ થયો, તે પોતાના ભત્રીજા ભોળને

ધુવરાજ પદે રથાપીને તિલંગ દેશના તિલિપરાજને જી-
તવા ગયો, યુદ્ધ કરતાં મુજ બ્રહ્મણ્યો, તેને તિલિપ દેવે કા-
ષ્ટપંજરમાં ઘાટ્યો; તિલિપની બેઠેન મૃણાલવતી હતી તે
મુંજ પાસે છાંતી જતી, એ બહુને પ્રીતિ થઈ મુંજનો
પ્રધાન રદ્રાદિત્ય હતો તેણે સુરંગ દેષને મુંજને લેઈ જ-
વાનું કયું તે વેળાએ મુંજે મૃણાલવતીને કહ્યું કે, તું મારી
સાથે આવ્ય, પછી તેણે આપુંછું કહીને સુરંગની વાત તિ-
લિપને કહી, પછી તિલિપે મુંજને બીખ મગાવી ઈત્યાદિ
વાત મુંજરાસામાં છે તેમાંના થોડા ફુલા નાચે લખ્યાછે.

દુહો,

પમળઈ મુંજ મૃણાલવઈ જુવ્વળ ગિર્ડ મજ્જારિ
જઈ સકર સય સ્વંડ થિય તોય સમિઠી મૂરિ. ૧
મુંજ બણે હે મૃણાલવતિ જોખન ગયું, તું ત્રે માં
જદિ સાકર શતખંડ થઈ તોય ધણી મીઠી. ૧
।જાલી તુટ્ટવિ કિંન મૂર્ડ કિન હૂર્ડ છારહ પુંજ ।
ઘરિઘરિ ભિક્ષુ ભમાડીઈ જિવ મંકડુ તિમ મુંજ. ૨
ઝોડી જુટવી કેમ નમૂઝ્યાકે, રાખતો પુંજ કેમ ન થયો.
જેમ માંકડાને તેમ મુંજને ઘરે ઘરે બીખવા ભમાડ્યો. ૨
લાકડુ વહેરતા સુતારને જોઈ મુંજ જોધ્યો.
કાતી કરવત કાપતાં વહિ લડ આવઈ છહ
નારી વધ્યા ટલવલઈ જાજીવઈ તા ।દહ
કાતે અને કરવતે કાપતાં વહેસો છેડો આંવેછે
પણ નારીએ વીંધેના ન્યાંલગીજીવે તાંલગી દેહ ટળવળેછે.

લોહારને ભેઈ મુંજ બોલ્યો.

આગિ દાઘા પાલવડં ઇચ્છા વાધડં વૃક્ષ
નારિ હુતાશનિ જાલિયા છાર ઉડડ થિયા લક્ષ
અંગિયે બાળેલા વૃક્ષ પાત્રવેછે અને છેદેલા વધેછે
પણ નારીરૂપી અગ્નિયે બાળેલા લાખો રાખ થઈ ઉડેછે.

અક્રોતરમુ વુદ્ધડી રાવળ તળડ કપાલિ
એકૂ વુદ્ધિ ન સાંપઢી લંકા મંજળ કાલિ

રાવળને કપાલે અક્રોતરસો બુદ્ધિ હતી પણ લંકા ભં.
જનકાળે એક પણ બુદ્ધિ ન ઉપજી.

માગધ દેશમાં રાજગૃહ નગરમાં વિક્રમ સંવત્ની પૂર્વ
૫૦૦ વર્ષ ઉપર પ્રસેનજિત નામે રાજ થયો તેના રાસ
કોઈ કવિયે અપભ્રંશ બાપામાં કર્યોછે. તેમાંથી કેટલાએક
ફુલા લેઈ શુભશોભ ગણિયે સંવત્ ૧૫૦૯ માં એક સંસ્કૃત
કથા કોશ કર્યો છે તેમાં લખ્યાછે તે અમે નીચે લખ્યા છે.

પ્રસેનજિત રાજાને સો પુત્ર હતા તેમાં મોટો પુત્ર એ-
લિંક હતો તે ઘણો બુદ્ધિશાળી હતો. કોઈ પ્રસંગે રાજાએ
તેનું અપમાન કર્યું એ અપમાન તેનાથી અમી શકાયું
નહિ પછી તે અવંતિ દેશમાં જતો રહ્યો, તહિં એક વા-
ણિયાને ઘેર વાણોતર રહ્યો, વાણિયે રાજપુત્ર બાણી પોતાની
પુત્રી એલિંકને પરણાવી અને ઘરજમાઈ કરીને રાખ્યો.
આ વાત પ્રસેનજિતના બાણવામાં આવી પછી તેણે એક
નીચે લખેલો સમસ્યાનો ફુલો એલિંક બાણી મોકલ્યો.

કૂકર કહિતાં િંકાપ થિર્ડ ઘર જમ્માઈ થાઈ
હૈયા હિયાલીકા કહઈ કવળ મળડ બિહુ માંહિ?

(૫૨)

ધરજમાઈ થયો અને તેને કૂતરો કહેતાં કોપ થયો; કોઈ સમસ્યા કહેછેકે બેઠુમાં શું કહેવું. ? (એટલે ધરજમાઈ તે કૂતરો વૃહ્ય એ ઉખાણા પ્રમાણે એ સમસ્યા રચીછે.)

એ સમસ્યાનો ફુલો વાંચીને એણિકની આંખિમાંથી આંસુ પડ્યાં અને તેણે એક ફુલો પિતા બાણી મોકલ્યો.

મારણ તાડણ જકરિ જવી કવા લહાંતિ

અમ્હ સરીલા વટડા ત તવાલ નરહાંતિ

બાપ મારણ તાડણ કરે અને તિરસ્કાર કરે ત્યારે મારા જેવા બેટા બોલ્યાવિના રહે નહિ.

ઉપરનો ફુલો વાંચીને પ્રસેનજિતે પણ ફુલ મોકલ્યા.

અમીય રસાયણ અગ્ગલી માય તાય ગુરુ સીસ

જ મવિ માનડ વપ્પડા તરલીયા સવિદીસ

મન ઉપહરા તવાલડા લહિસડ રાજ કુંઆર;

હું મળિર્ડ વાળિર્ડ તતહ વયણ ફલસાર

જીગિ અવસરિ જાર્ડિ સ્વામી તણ ઉપસાડ

તાણ નીર ઉતારાણા કિમ સવડ જડરાડ

માત તાત ગુરુ શિષ્ય એ અતિ ઉત્તમ અમૃતરૂપી રસાયન છે. જે બાપડો માને નહિ તે સહુ દેશે રખડેછે.

રાજકુમાર મન ઉપરના બોલ ખરો માનેછે પણ હું જે વાણી બોલ્યો તે વચનનું ફળ સાર છે.

જે સમયે સ્વામીની પ્રસન્નતા બોધ્યે, તે સમયે પાણી ઉતારનારો જ્ઞાન રાજાને કેમ સેવે.

એ પણ ફુલ વાંચીને એણિકે ફુલો બાણી મોકલ્યો.

ઘર જમ્માઈ ઘરમળહાતપર હુંસ ધરંતિ
પળ અપમાન્યાં ઠાઠારડાં મરડ કિદૂરિ ફરંતિ

ધરજમાઈ તે ધરનું માણસ તે ઉપર હુંસ ધરે પણ અ-
પમાન કરેલાં છોરાં મરે કે દૂર દૂર.

એ ફુલો વાંચીને પ્રસેનજિતે એ ફુલો લખી મોકલ્યા.

ાજમિ સભામાહિ ાવાલિડં ાત અપમાન કિમાન
ાસાજિ સંભારિ વિચારિ કરિાતા આરાગ ઉધાન
ામાર મળડ અમ્હ પીંછડાં મઈ ામલ્હી ાંવાળડ
હું અજિ અગાસાતીહ વિણુ ાતસિરિરાય વાહડ

જે હું સભામાં બોલ્યો તે અપમાન છે કે માનછે તેજ
સંભારી વિચારીને ધાન આરોગો.

માર કહેછે મેં પીછાં વનમાં મૂક્યાં હું અજી અગાસુ
(પીછાં વગરનો) છું તે પીછાં રાખ માથે વહન કરે.

ઉપર લખેલા ફુલાનો અર્થ સમજીને એણેકે લખ્યું.

જાતિ એક જિર્પીંછડઈ ામાર દુહિલ્લો કાંડ
ાતન વાળું પીંછડાં મરી પૂરીરહિ આડ

એક પીંછું જતાં માર શું દોહિલો છે તે નવાઈ પીછાં
વડે ભરપૂર રહેશે.

એ ફુલો વાંચીને પ્રસેનજિતે એક ફુલો લખી મોકલ્યો.

ાવડી ાકરાં પાટિઆં બાંધા વહુ અગાળળ
પડઠાળું ાઢડ રહળ તુ તારિ જઈ ાકળ

હોડીનાં પાટિયાં બહુ બંધે કરી બાંધ્યાં હોય પણ એક
પાટિયું જો સ્થાન છોડે તો શાણે તરાય.

(૫૪)

એ ફુલો વાંચી એણિકે ફુલો લખ્યો.

કલ્પતરુ નહ પાનડૂં ઝડિડ વાય વાસળ

તુતિહાં માલી ઢાંહડી નવિ અગ્ગાસુ તળ

કલ્પવૃક્ષનું એક પત્ર વાયુ વથ થઈ ઉડ્યું તોપણ તેની છાયા શીતળ છે પણ તેથી કલ્પતરુ કાંઈ અગ્ગાસુ એટલે પત્ર રહિત નથી.

એ પ્રમાણે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર લખી રહ્યા પછી પ્રસેનજિતે એણિકભણી સેના મોકલીને એને દેશ જિતવાની આજ્ઞા કરી પછી એણિક સારાં સારાં વસ્ત્ર અને અલંકાર પિતાને મોકલીને દેશ જીતવા ગયો.

સંવત્ ૧૫૫૧ માં લખેલા એક પુસ્તકમાંથી અપભ્રંશ ભાષાની કવિતાનાં થોડાંએક પદ્ય મને મળ્યાંછે તે નીચે લખ્યાં છે.

દુહા

ચંદન સરિસ્વા સીયલા જડસી નમણી ાકલિ

પરદુક્ષિ જદુક્ષિઆ સહિત સજ્જન મિલિ

ચંદન સરખા શીતલ જેવી કલિ નમી હોય એમ ન-
ત્ર, પારકે દુઃખે જે દુઃખિયા એવા સજ્જન હે સખિ
મને મેળવ.

ભમારા ારાઈ રળ જ્ઞણઈ મુશ્તિ મૂકઈ નીસાસ

ાર કંટાલી ાકવડી તારા નહિ વીસાસ

ભમરો રૂવેછે રણગ્રણેએ અને મુખે નિશાસ મૂકેછે કે
હે ઢાંઠાવાળી કેવડી તારો વિશાસ નથી.

પડિ વન્નઈ દદુર ભલા પડિ વન્નં પાલંતિ

ામઘ મરંતઈ ાતમરઈં જીવંતઈ જીવંતિ

પ્રીતિવાળામાં દેડકો ભલોછે જેની ઉપર પ્રીતિ ધરી તે
પાણન કરેછે મેઘ મરતાં તે મરેછે અને જીવતાં જીવે છે.

નિરગુણગારાં માણસાં ગુણહ નકરાણા જાઈ

સીહ પાડ્યા છઈ પંજરઈ ાજા કાઢઈ ાતાઝાઈ

જે ગુણ કરવા યોગ્ય ન હોય તેને જઈ ગુણ કરવો નહિ
સિંહ પાંજરે પકડ્યોછે તેને જો કાઢે તો કાઢનારને આપ્યો.

ાકાઠ કુસુંભા કૃપણધન ણ તીર્ણિ ણકસભાવ

ાતા રસ મૂકઈ અપ્પણ્ણાજગલ દીજઈ પાવં

કોડું, કુંભો અને કૃપણનું ધન એ ત્રણનો એક રસ
ભાવ્યો જો એટલાને ગળે પગ દીજીયે તો રસ મૂકેછે.

છાસી ાકારા આફારા દાસી ાકારા નહ

કંવલ ાકારા વંધાણા ઝટિકિ ાડ્ઝાડિ ાછહ

છાસનો આફરો દાસીનો રોજ અને કાંબળાનું પાંધણ
એટલાને ઝટકીને છેડો દેખાડવો.

નિરગુણ ગામ વસંતિ જઈ ગુણવંતા ગુણ જાઈ

ચંદણ મલયાગરુ તણડ ઇંધણ કિર્ક વિકાઈ

જો નિર્ગુણ ગામમાં વસેતો ગુણવંતના ગુણ જાય.
વનમાં મલયાગર અંદન થાય છે તેને બીજાં ઇંધણને
પાડે વેચે છે.

પાન ઝડંતાં ઇમ કહઈ સુણ તરુવર વનરાય

હમતમ ણહ પટંતરા ણક આવઈ ઇક જાઈ

(૫૬)

પાન ખરતાં એમ કહેછે કે હે તરવર વનરાય તારે મારે
એટલું પટંતર છે કે એક આવેછે તેવારે એક જાયછે.

।સારઠા.

સરવર રૂઢઈ ઠાઈ નીર ભલું પુણ ભાવતું
પ્રગટ ન પીણડ જાઈ ।ચારિ તરસ છીપઈ નહિ ૧

રૂડા સ્થાનમાં સરોવર છે તેનું નીર બહું અને ભાવતું
છે પણ પ્રકટ જઘને પીવાતું નથી અને છાનું પીતાં તરસ
છીપાતી નથી. ૧

।ત ।તા કીજઈ રંગ ।જતઈ માણસ રંજીઈ

।જા દીસઈ મન ભંગ ।તારંગ સુરંગ ।મલ્હીઈ

તેટલો રંગ કરવો કે જેથી માણસ રંજન થાય પણ જે
મન ભંગ દેખાય તો રંગ સુરંગ મૂકી દેવો.

।જાઈ મનહ મુહાઢિ માણસ ।તા ।વાલાવીઈ

ઝઠી ।દસિ ગાલિ કાંઈ મૂંડ મસાવીઈ

માણસનું મુખ જેઈ માણસને યોગાવવું જડીને ગાળ
દશે તો ભૂંડને શા માટે બસાવવું.

ચડપડ

નીચ સરી ।સા કીજઈ સંગ। ચઢઈ કલંક ।હાઈ જસ ભંગ
હાથિ અંગારલીયઈ ।જા ।કાશકઈ દાઢઈકઈ કાલડ ।હાઈ

નીચેનો સંગ કરતાં કલંક ચડે અને યશનો ભંગ થાય જે
કોઈ હાથે અંગારો છે તો કાંતો ઘોઝે કે કાંતો કાળો થાય.

ગૂજરાતી દેશ્ય શબ્દ વિષે.

જે શબ્દોનું મૂળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં જડતું નથી તેમને દેશ્ય શબ્દ કહેછે. ભરતખંડના સહુ દેશોમાં દેશ્ય શબ્દ છે. એ શબ્દો ભરતખંડના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય મ્લેચ્છ લોકોની ભાષાઓમાંથી આવ્યા હશે. જેમ જેમ આર્યાવર્ષમાં આર્યકુલ પખરાતું ગયું છે તેમ તેમ તહિના પ્રાચીન વાસ્તવ્ય મ્લેચ્છ લોકો વન તથા પર્વતમાં ભરાતા ગયા છે. અને કેટલાએક રહ્યા છે તે રમૂતયુક્ત વૃષ્ણ ધર્મ પાળીને આર્ય લોકોના દાસ થઇને રહ્યા છે. જે લોકો વનમાં જઈ રહ્યાછે તે લોકોનો કાંઈ પણ વેદધર્મ સાથે સંબંધ નથી. તેઓ વિદ્યા, શિલ્પ, ખેતી ઇત્યાદિ કાંઈ સમજતા નથી કૃષાદિક અને મૃગયાદિકે કરી પોતાની જીવિકા ચલાવે છે. પૂર્વે માણસ જાતિ એક પાપથી ઉત્પન્ન થઈછે માટે એ લોકો વેદોત્પત્તિની પૂર્વે જંગલી અવસ્થામાં માણસો હતાં, તે સમયે આર્યાવર્ષમાં આવ્યા હશે, માટે એમની ભાષામાં પણ કોઈ કોઈ શબ્દ સંસ્કૃત તથા અપભ્રંશ બોલાયછે. પણ કેટલાએક શબ્દો છેક અપભ્રંશ થઈ ગયેલા છે, તેનાં મૂળ સંસ્કૃતમાં જડતાં નથી માટે તે શબ્દોનું દેશ્ય નામ પાડ્યું છે. હેમચંદ્ર પંડિતે દેશી નામમાળા ગ્રંથ કર્યોછે તેમાંથી દેશ્ય શબ્દ મળી આવેછે. ઘણું કરીને દેશ્ય શબ્દ ખાર ગાઉએ બદલાય છે. ગૂજરાતમાં વસાવા, ધાંણકા ઇત્યાદિ નામવડે જે લોકો પ્રસિદ્ધ છે તેઓ વન તથા પર્વતમાં રહેછે તેમની ભાષાતો પરિચય વિના ગૂજરાતી આર્યકુળના લોકોથી સમજતી નથી. દૂમળા, કોળી,

કાંધર ઇત્યાદિ લોકો આર્ય લોકોની વસ્તીમાં રહેછે તેમની ભાષા ગૂજરાતના આર્યકુળના લોકો જેવી થઈ ગઈછે તો પણ તેમાં જંગલી શબ્દ હજી ઘણા છે.

રોકું, કાંખર, દાયરી, ટીપું, ખોળિયું, ધીંગલી, ખાખડું, ભોડું, ટીંમણ, પોચકું, કોંખર, ખાચકો, ધાગો ઇત્યાદિ.

ઈત્યાદિ શબ્દોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં જણાતું નથી માટે એમને દેશ્ય શબ્દ કહિયે છિયે. સંસ્કૃત ઉપરથી કેટલાક શબ્દ ગૂજરાતમાં અપભ્રંશ થયેલા જોવાયછે તેમની હજી પૂરી સંખ્યા નીકળી નથી, તહિ લગી દેશ્ય શબ્દ નિખ પડ્યા નથી; માટે દેશ્ય શબ્દો વિષે વધારે વ્યાખ્યાન થઈ શકતું નથી. વળી જેને આપણે દેશ્ય શબ્દ માનતા હઈયે છિયે તેજ શબ્દ કોઈ સમે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ થયેલો જડી ન્તયછે. જેમકે ઢંડ શબ્દનો અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં ઢંડો અને ગૂજરાતીમાં ઢાંડો અને હાંગ ઇં વળી કેટલાએક શબ્દ કોશમાં લખેલા નથી કેવળ જોડવામાંજ આવે છે તે પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સિદ્ધિ કરતાં સંસ્કૃત નીકળી આવે છે. ગૂજરાતમાં ઘંટક શબ્દ નપુંસક અર્થમાં વપરાય છે એ શબ્દ કોશમાં નથી પણ વ્યાકરણ રીતિયે સિદ્ધ કરતાં ઘંટક શબ્દનો અપભ્રંશ જણાયછે. એનો અર્થ અંડહીન એવો થાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાને મળતી ભાષાઓ.

સંસ્કૃત ઉપરથી ભરતખંડના ઘણા દેશોની ભાષાઓ થઈછે. માટે એ ભાષાઓ એક એક સાથે મળતી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા ગૂજરાતથી જે ઉત્તરમાં દેશો છે તે-

મની ભાષાઓ નેડે ઘણી મળતી છે. કારણકે ગૂજરાતના લોકો ઉત્તરમાંથી આવેલા છે. દીક્ષી, અજમેર, મારવાડ, મેવાડ, જયપુર ઇત્યાદિ ઉત્તર દેશોનાં રહેવાસી જે ગુજરાતમાં આવે છે તો તેની ભાષા સમજતાં ગૂજરાતી લોકોને કાંઈ વિષમ પડતું નથી પણ મોટું અચરજ એ છે કે ગુજરાતની પાસેના કોંકણ મહારાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ દક્ષિણ ભણીના લોકો જે ગૂજરાતમાં આવે છે તો તેમની બોલી ગૂજરાતી લોકોથી મુદલે સમજતી નથી માત્ર જોડણી શબ્દ ઉત્તરમાંથી ગયેલા છે તેટલા જ સમજાય છે. જેમ મોભનું પાણી નેવે જાય છે એમ ઉત્તરના કેટલાએક શબ્દ દક્ષિણમાં ગયા છે. દક્ષિણની ભાષાઓમાં ઘણા શબ્દ જંગલી છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ઘણા જંગલી શબ્દ નથી પણ જેમ જેમ દક્ષિણમાં જાય તેમ તેમ જંગલી શબ્દ ઘણા બોલાય છે. દક્ષિણ સમુદ્ર કાંઠાની ભાષાઓ તો છેક જંગલી છે એમાંના શબ્દ સંસ્કૃત ઉપરથી થયા નથી. બ્રાહ્મણ લોકો ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ગયેલા છે માટે એમના બોલવામાં તો કહિ કહિ સંસ્કૃત શબ્દ આવે છે.

ઉત્તર ભરતખંડની આર્યાવર્ષ સંસાર છે, એને સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં પુણ્યભૂમિ લખેલી છે. આર્યાવર્ષના દેશોની ભાષાઓ એક બોલી ભાષા સાથે મળે છે તેમાં જે ભેદ બોલિયે તો કહિ અપભ્રંશમાં કહિ બોલવાની રીતમાં કહિ પ્રત્યયોમાં અને કહિ દેશી શબ્દમાં નીકળી આવે છે બાકી સહુ સમાન છે. સંસ્કૃતમાં અકારાંત નામને છેડે સપ્તમી વિભક્તિના એક વચનમાં ઇ બોલાય છે જેમ-દેવે તેનું પ્રાકૃતમાં સ્મિ બોલાય છે જેમ દેવોસ્મિ હવે એ સ્મિ પ્રત્યયના અપભ્રંશ કહિ મે કહિમાં થઈ ગયા છે. મહારાષ્ટ્ર

દેશમાં સમમીનો પ્રત્યય આંત થાયછે જેમ ઘરાંત એ પ્રત્યય સંસ્કૃત અંતર શબ્દ ઉપરથી થયોછે પણ પ્રાકૃત બાકરણ-માં નથી તથા આર્યાવર્તમાં બોલાતો નથી. સંસ્કૃતમાં અ-કારાંત નામને ષષ્ટીના બહુ વચનનો પ્રત્યય આનાં લાગે છે જેમ-દેવાનાં પ્રાકૃતમાં એનો અપભ્રંશ દેવાળ થાયછે. ગૂજરાતીમાં દેવોનું થાયછે. ઉત્તર ભરતખંડના કેટલાએક પ્રત્યય દક્ષિણ ભરતખંડમાં ગયાછે. સંસ્કૃતમાં યત્ર, તત્ર, કુત્ર અત્ર, છે તેનાં પ્રાકૃતમાં જત્ય, તત્ય, કત્ય, અત્ય, એવાં રૂપ થાયછે. મારવાડીમાં જઠે તઠે કઠે અઠે થાય છે. મ-રાડીમાં જિયે, તિયે, કુઠે, રથે થાયછે. સંસ્કૃત જ પ્રત્યયને ઠેકાણે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ બાષામાં હિં પ્રત્યય થાયછે. જાહિં, તાહિં, કાહિં, તાહિં. ઉત્તર ભરતખંડમાં નામને છોડે ષષ્ટીના એક વચનનો પ્રત્યય કા લાગેછે જેમ-પ્રમુકા મ-રાડીમાં એનો અપભ્રંશ જા પ્રત્યય લાગેછે જેમ-પ્રમુજા. ગૂજરાતીમાં ના લાગેછે જેમ પ્રમુના.

બાપાર અને રાજ્યના સંબંધથી એક દેશના શબ્દ બીજા દેશમાં જાયછે. ભરતખંડમાંથી ઘણા શબ્દ યુરોપ-ખંડમાં ગયાછે અને યુરોપખંડના ઘણા શબ્દ ભરતખંડમાં આપ્યાછે. વળી બે દેશોનો જહિ સંધિ હોયછે તહિ મિશ્રબાષા બોલાયછે. દમણમાં ગૂજરાતી અને કોકણી શબ્દ બોલાયછે. ડુંગરપુર અને વાંસવાડાબણી ગૂજરાતી અને મેવાડી શબ્દ બોલાયછે. સિરોઈમાં મારવાડી મિશ્ર ગૂજરાતી શબ્દ બોલાયછે. પાવા તલેટીમાં માળવી મિશ્ર ગૂજરાતી શબ્દ બોલાય છે. કછમાં સિંધી શબ્દ મિશ્ર થયેલા છે. ગૂજરાતથી ઉત્તરતા દેશોની બાષા ઉપરથી ગૂ-

જરાતી ભાષા થઈ છે. પંજાબી ઉપરથી ગૂજરાતીનાં ઉદાહરણ થોડાં નીચે લખ્યાં છે.

સં. મનુષ્યઃ ત્વં આત્મન્ નવમી વૈશાખઃ જ્યેષ્ઠઃ
પ્રા. મણુહો તું અપ્પણ નડમી વડસાહો જેઠો
પં. મનષ* તુ આપ નડમી વડસાખ જેઠ
ગૂ. માણસ તું આપ નડમિ વૈશાખ જેઠ

સિંધી ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણ.

સં. સ્વર્ણકારઃ લોહકારઃ લોહં લેખનં વૈશાખઃ
અ. સોનારુ લોહારુ લોહ લેખનં વડસાખુ
સિં. સોનારુ લોહરુ લોહુ લિખણું વૈસાખુ
ગૂ. સોનારુ લોહારુ લોહુ લિખણુ વૈશાખ

મારવાડ, ગેવાડ, અંબંતિ એ દેશો ગૂજરાતની પાસે છે, માટે એ દેશોની ભાષા ગૂજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે, તેનો સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેનાં ઉદાહરણ લખીને પુસ્તક વધારતા નથી પણ ગૂજરાતથી ઉત્તરાતા સિંધ અને પંજાબ દેશની ભાષાનાં સંખ્યા શબ્દનાં મળતાં ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે.

* વેદની કોઈ શાખાઓમાં મૂર્દન્ય ષ કારને ઉચ્ચાર સ્વ કાર થાય છે. ઉત્તર ભરતખંડી ભાષાઓમાં પણ એ-મજ બોલે છે લખે છે ષ કારને વાંચે છે સ્વ કાર.

सं०	प्रा०	पं०	सिं०	गू०
१ एकं	इग	इग	एकु	एक
२ द्वे	दो,दु,बी	दो	व	बे
३ त्रीणि	तिणि	तिन	टे	त्रिणि
४ चत्वार	चार	चार	चारि	चार
५ पंच	पंच	पंज	पंच	पांच
६ षट्	छ	छे	छ	छ
७ सप्त	सत्त	सत्त	सत्त	सात
८ अष्ट	अठ्ठ	अठ	अठ	आठ
९ नव	नव	नउ	नव	नव
१० दश	दह	दस	डह	दस,दश
११ एकादश	एआरह	गिआरां	यारह	अगियार
१२ द्वादश	बारह	वारां	वारह	वार
१३ त्रयोदश	तेरह	तेरां	तेरह	तेर
१४ चतुर्दश	चउदह	चौदां	चोडह	चउद,चौद
१५ पंचदश	पन्नर	पदरां	पंदह	पन्नर,पंदर
१६ षोडश	सोलह	सोलां	सोरह	सोल
१७ सप्तदश	सत्तरह	सत्तरां	सत्रह	सत्तर
१८ अष्टादश	अशरह	अठारा	अडह	अठार
१९ एकोनविंशतिः	एगुणवीसा	उणी	उणीह	एगुणी

- २०विंशति वीसा वीह वीह वीस,वीह
 २१एकविंशतिः एगवीसा इकी एकीह एकवीस
 २२द्वाविंशतिः बावीसा बाइ बावीह बावीस
 २३त्रयोविंशतिः तेवीसा तेइ टेवीह तेवीस
 २४चतुर्विंशतिः चउवीसा चौवी चोवीह चउवीस
 २५पंचविंशतिः पंचवीसा पंजी पंजीह पची,पचवीस
 २६षड्विंशतिः छवीसा छवी छवीह छवीस
 २७सप्तविंशतिः सत्तावीसा सत्ताइ सत्तावीह सत्तावीस
 २८अष्टाविंशतिः अट्टावीसा अट्टाइ अठावीह आठावीस
 २९एकत्रिंशत् एगुणतीसा ऊणती ऊणटीह एगुणतीसै
 ३०त्रिंशत् तीसा तीह टीह तीस
 ३१एकत्रिंशत् इगतीसा इकती एकटीह एकतीस
 ३२द्वात्रिंशत् वत्तीसा वती वटीह वतरिस
 ३३त्रयस्त्रिंशत् तेतीसा तेती टेटीह तेतरिस
 ३४चतुस्त्रिंशत् चउतीसा चोती चोटीह चउतरिस
 ३५पंचत्रिंशत् पंचतीसा पैती पंचटीह पांतरिस
 ३६षट्त्रिंशत् छतिसा छती छटीह छतरिस
 सं० प्रा० पं सिं गू०
 ३७सप्तत्रिंशत् सत्ततीसा सौती सतटीह साडतरिस
 ३८अष्टत्रिंशत् अडतीसा अठती अठटीह अडतरिस

- ३९ एकोनचत्वारिंशत् एगुणचा उणताली उणेतालीह
 शत लीसा एगुणचालीस
- ४० चत्वारिंशत् चालीसा चाली चाली चालीस
- ४१ एकचत्वारिंशत् एगुआलीसा इगताली एकेतालीह
 एकतालीस
- ४२ द्विचत्वारिंशत् वाआलीसा बैताली बाएतालीह
 बेतालीस
- ४३ त्रयश्चत्वारिंशत् तेआलीसा तिताली टेतालीह
 तेतालीस
- ४४ चतुश्चत्वारिंशत् चउआलीसा चौताली चोएतालीह
 चउआलीस
- ४५ पंचचत्वारिंशत् पंचआलीसा पैताली पंजेतालीह
 पसतालीस
- ४६ षट्चत्वारिंशत् छआलीसा छिताली छाएतालीह
 छेतालीस
- ४७ सप्तचत्वारिंशत् सगचत्त सताली सतेतालीह
 सडतालीस
- ४८ अष्टचत्वारिंशत् अडचत्त अठताली अठेतालीह
 अडतालीस
- ४९ एकोनपंचाशत् एगुणवणा उणर्वजा उएवंजाह
 एगुणपंचास

૫૦પંચાશત્ પળાસા પંજાહ પંજાહ પંચાસ
 ૫૧૬કપંચાશત્ ઇગવળા ઇકવંજા ઇકવંજાહ ઇકાવળ
 ૫૨દ્વિપંચાશત્ બાવળા બવંજા બાવંજાહ બાવળ
 ૫૩ત્રિપંચાશત્ તેવળા તિવંજા ટેવંજાહ તેપળ
 ૫૪ચતુઃપંચાશત્ ચઝવળા ચૌવંજા ચૌવંજાહ ચઝપળ
 ૫૫પંચપંચાશત્ પઞ્ચાવળા પચવંજા પંચવંજાહ પંચાવળ
 ૫૬ષટ્પંચાશત્ છવળા છિપંજા છાવંજાહ છપળ
 ૫૭સપ્તપંચાશત્ સગવળા સતવંજા સતવંજાહ સચાવળ
 ૫૮અષ્ટપંચાશત્ અઢવળા અઠવંજા અઠવંજાહ અઠાવળ
 ૫૯૬કોનષઠ્ઠિ ૬ગુળસઠ્ઠિ ડળાહટ ડળહઠિ ૬ગુળસાઠિ
 ૬૦ષઠ્ઠિ સઠ્ઠિ સઠ્ઠ સઠ્ઠિ સાઠિ

ગૂજરાતી ભાષા.

જૂની ગૂજરાતી ભાષા કહિયે તો સંવત્ ૧૧૦૦ ના આ-
 રંભથી તે સંવત્ ૧૫૦૦ ના અંતલગી બહુવી, તે વાર
 પછીની ગૂજરાતી ભાષાને નવી ગૂજરાતી બહુવી. મુસ-
 લમાનોના આવ્યા પછી ગૂજરાતમાંથી સંસ્કૃત બહુવાનો
 આલ જતો રહ્યો, એ કારણથી નવી ગૂજરાતીમાં ઘણોજ
 વર્ણવિકાર થઈ ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણા નંગની
 શબ્દ ભળી ગયા છે. જૂની ગૂજરાતીમાં નંગની શબ્દ
 થોડાછે, અને અપસંશ ઘણા છે. જેમ જેમ કાલાંતરે નં-
 ગની શબ્દનો ભાષામાં સમાવેશ થતો ગયો, તેમ તેમ અ-

પશ્ચંશ શબ્દ નીકળતા ગયા. વળી મુસલમાનોના ગૂજરાતમાં આવવાથી ગૂજરાતી શબ્દોમાં ફારસી શબ્દ બળી ગયાછે. જેટલા ફારસી શબ્દ બળ્યા તેટલા ગૂજરાતી શબ્દ ઓછા થયાછે પણ એ શબ્દો મૂળ મૂકીને હજી ગયા નથી; સ્ત્રિયો તથા ગામડાના લોકોના બોલવામાં આવે છે.

જે શબ્દ જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્ય પદ્યમાં લખાતા હતા તે વળી નવી ગૂજરાતીમાં પદ્યમાંજ લખાયાછે, અને હાલના કેટલાએક કવિયોતો એ શબ્દોને પદ્યમાં પણ વાપરતા નથી. તુમ્હતળો, તુમ્હકેરો નગર મક્કાર, તે પાલ્લડ, વહુર્ડ, ગહુર્ડ, નયણ, નિહાલડ, રયણી, આગર, મયંક, ગયંદ, રૂઠિડ, તૂઠિડ, વરદ ધત્તાદિ અપભ્રંશ શબ્દ જૂની ગૂજરાતીના ગદ્યપદ્યમાં લખતા હતા તે નવી ગૂજરાતીના પદ્યમાંજ રહ્યાછે. કેટલાએક જૂની ગૂજરાતી બાષાના અપભ્રંશ શબ્દ એવા છે કે તેમનો અર્થ પણ હવણાંના લોકો સમજતા નથી. વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬ માં ગૂજરાતમાં મુસલમાનો પેઢા તેવારથી હિંદુ લોકોને માથે ધણાં દુઃખ પડ્યાંછે તે કારણથી વિદ્યા બણવાનો છંદ તેમનો જતો રહ્યો છે. ગૂજરાતના હિંદુઓની હાલ ૧૫ પેઢિયો અબણ અવસ્થામાં વીતી ગઈછે. જૂની ગૂજરાતી બાષા અપભ્રંશ બાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે લખાતી હતી. હવણાંના લોકોને એ બાષા જે વાંચી સંબંજાવિયે છિયે તો તેમને હાલની બાષા જોડે સરખાવતાં વિપરીત લાગવાના કારણથી હાસ ઉપજેછે. કેટલાએક તો એ ગૂજરાતી બાષા નથી એમ પણ કહેછે. હવણાં જૈન લોકો જૂની ગૂજરા-

તી પ્રમાણે બોલતા નથી પણ એમનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં તો અદ્યાપિ જૂની ગૂજરાતી ભાષા પ્રમાણે લખાય છે. કારણ કે તેઓ જૂના પુસ્તકોનો ઉતારો કરતાં નવા પુસ્તકોમાં ભાષા બદલતા નથી. જૂની ગૂજરાતીના ગદ્ય-પદ્યના ગ્રંથ ગૂજરાતમાં પ્રાક્ષણોના ઘરોમાં તથા જૈન લોકોના ભંડારમાં ધણાં છે, પણ આ નિઃશંક રચનાં મને જોડા મળી આવી છે તેમાંનાં કેટલાંએક જાણવા જેવાં વાક્ય આ પુસ્તકમાં લખ્યાં છે.

પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગૂજરાતી ભાષા થઈ છે. જૂની ગૂજરાતીનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે ઘણું મળતું છે. દેવસુંદર ગુરુના કોઈ શિષ્યે સંવત્ ૧૪૫૦ માં ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તેની એક પ્રતિ સંવત્ ૧૪૬૦ માં લખેત્રી મને મળી છે. આ ગ્રંથમાં ગૂજરાતી ભાષાની ઉક્તિયો લખી છે તે અજાણને પણ સમજ પડે એવી છે, માટે એનું નામ મુઘાવવોધ ઔત્તિક પાડ્યું છે. આ વ્યાકરણના ઉદાહરણમાં અમુક સંસ્કૃત વાક્ય ઉપરથી અમુક ગૂજરાતી વાક્ય થયું એવું દેખાડ્યું છે. તેમાંથી થોડાંએક ઉદાહરણ લઈ નીચે લખ્યાં છે.

સં.ચંદ્રઙ્ગદ્રઙ્ગચ્છતિવીતરાગઃવાંછિતંદદાતિ।ચેત્રઃકટંકરોતિ

ગૂ.ચંદ ઝગડ । વીતરાગ વાંછિત દિશ । ચેત્રુ કટુકરડ

સં.જીવઃધાર્મ્મણ સંસારં તરતિ।ચેત્રઃભલાકનસહવાર્તા
કરોતિ

ગૂ.જીવધર્મ્મઈ સંસાર તરડ । ચેત્રુ લાક સિઝં વાત કરડ

सं. वृक्षतः पर्णं पतति । । चेत्रस्य धनं ग्रामि अस्ति
 गू. वृक्ष तउ पान पडइ । । चेत्र तणउ धन गामि छइ
 सं. । चेत्रः ग्राम वसति । शिष्यः शास्त्रं पठित्वा अर्थं पृच्छति
 गू. । चेत्रु गामि वसइ । शिष्य शास्त्र पढी अर्थ पूछइ ।
 सं. कुम्भकारः घटं घटयितुं मृत्तिकां आनयति ।
 गू. कुंभार घाडा घडवा माटी आणइ ।
 सं. उदारः दातुं जानाति वा दातुं शक्नोति ।
 गू. उदार दइ जाणइ वा दइ सुकइ ।
 सं. कर्षणी हलं । खटयन् बीजं वपति ।
 गू. करसणी हल । खडतउ बीज वावइ ।
 सं. धर्मस्य कर्त्ता जीवः सुखं प्राप्नोति ।
 गू. धर्म तणउ कर्त्ता जीव सुख पामइ
 सं. इह सुवर्णं समर्थं विक्रीयात् । श्रावाकण । दवः पूजितः
 गू. इह । सानउ सहु गउ वीकाइ । श्रावकइ । दवपूजित ।
 सं. । चेत्रः ग्रामंगतः । । मघ वर्षति मयूरा नृसंति ।
 गू. । चेत्रु गामि गिउ । । मघ वरसतइ । मार नाचइ ।
 सं. तत्र यत्र कुत्र अत्र कः किमपि परारि
 अ. तहिं जहिं किहिं अहिं कवण कांइ परारि
 गू. तिहां जिहां किहां इहां कउण कांइ परारि
 सं. काल्य परुत् यद्द्वार तद्द्वार अकस्माकं युष्माकं

અ.કાલિ પડર જહિવાર તહિવાર અમ્હારડં તમ્હારડં
 ગૂ.કાલિ પડર જિવાર તિવાર અમ્હારડં તમ્હારડં
 સં. દિવગૃહં સુપ્તઃ જાગૃતઃ ઉત્થિતઃ

અ. દિહરડં સુત્તડ જાગિર્ડ ઉઠિર્ડ

ગૂ. ડિહરડં સૂતડ જાગિર્ડ ઉઠિર્ડ

સંવત્ ૧૪૦૦ ના આરંભથી ગૂજરાતમાં ગૂજરાતી ભાષાનાં ગદ્યપદ્યનાં પુસ્તકો મળી આવેછે. એના પૂર્વે લખેલાં ઘણાં મળી આવતાં નથી. કેટલાએક કહે છે કે અક્ષાઉદ્દીન ખુનીના સમયમાં મુસલમાનોએ હિંદુઓનાં દેવાલય અને પુસ્તકોનો નાશ કર્યોછે. જેટલાં પુસ્તકો મુસલમાનોથી છાનાં રહ્યાં એટલાં માત્ર રહ્યાં છે તે પુસ્તકો કેટલાએક ભંડારોમાંથી જડી આવેછે. કોઈ પુસ્તકમાં લખ્યાનો સંવત્ હોયછે અને રચ્યાનો સંવત્ હોતો નથી ત્યારે તહિં અનુમાન કરવું કે એ લખવાની પૂર્વે કોઈ વર્ષમાં એ પુસ્તક રચાયું હશે. હવે જૂની તથા નવી ગૂજરાતી ભાષા તે કેઈ તે જણાવવા માટે જૂનાં પુસ્તકોનાં થોડાં થોડાં વાક્ય લખ્યાં છે. પૂર્વે જૈન અને બ્રાહ્મણો એકજ રીતિએ લખતા હતા.

એક પેદિયા બ્રાહ્મણનું પુસ્તક સંવત્ ૧૪૮૧ માં લખેલું છે તેમાંથી કેટલાંએક વાક્ય.

વિશાખ શુદિ લૂણદાન દીજઈ । કાર્તિક શુદિ-
 નવમી ાચાલાંદાન દીજઈ । આસા વદિ ાતરસિ-
 ગ્ગા દાન દીજઈ । માઘમાસિ અમાવાસ્યા ાહમ-

दान दीजइ । लघु बालक दंत विना मरइ तहनूं
 सूतक दिन १ । क्षोरकर्म करिउं हूइ तहनूं सू-
 तक दिन ३ । कर्ण विध तथा क्षोर करिउं
 हूइ तहनूं सूतक दिन १० । जानाई दीधुं हूइ त-
 हनूं सूतक दिन १० । विवाह हूउं हूइ तहनूं दिन
 १२ । अघ नय ग्रह राशि भाग जाणिवा । सूर्य
 मास एक । साम दिन सवावि मंगल भास डुढ बु-
 ध मास १ । बृहस्पति मास १३ शुक्र मास १ शाने-
 श्वर वरस अढी राहु वरस डुढ । कतु वरस डुढ ।
 अथ उपखाणा । तलादखुं तलनी धार । एक-
 मनि एक चित्ति । देव मानवुं । वही माणसना हि-
 अडा फूटा । बिलाडी नइ कोम सीकां नूटां । अण-
 नूतारि जमवा बइसइ । साप मरइनइ लाठी भाजइ ।
 सूनु । क्षत्र चरइ सहु । काइ । अघ मलस्नानवार ।
 आदिसवारि जुमलस्नान कीजइ तु ताव चढइ ।
 । सामवारि कांति बाधइ । । भामि बंधन मृत्यु । बु-
 धवारि लक्ष्मी प्राप्ति हूइ । गुरो धन हानि । शु-
 । क्र संतानहानि । शानो सुख समाधि । पशु प्रसव
 फल । श्रावण मासि दिवसि जु । घाढी बीआई
 सिंह संक्राति जुगाइ बीआइ । माघ मासि बुधवारि

મહિષી વીઆઈ તથામ્મિદી જઈ ગ્રહશાંતિ કરાવીઈ
તુ શુભ હુઈ । જ્યોતિષ । જન્મપત્રી દીઠઈ આઠ
રિક્ષા મિલઈ તુ વિવાહ કીજઈ.

વૈદક શાસ્ત્રનું એક પુસ્તક ધણુ જૂનું મળ્યુંછે પણ ત્રુ-
ટક છે માટે તેના લેખનો સંવત્ મળ્યો નથી પણ એના
લેખ ઉપરથી તથા પત્ર ઉપરથી સંવત્ ૧૪૦૦ ના સૈકામાં
લખેલું હશે એવું અનુમાન થાયછે, એમાંથી કેટલાંએક વાક્ય
કરંજ મૂલ ગાઈ તળઈં મૂત્ર સું પીજઈ હરસ જાઈ ।
છાસિસડં પાકડં બીલું પીજઈ હરસ જાઈ । દ-
વાલિતળાં વીજ તળડં ચૂર્ણ ગુલ સિંધવ ાઘાહરિ
દૂધસું વાટીઈ હલદ્ર માંહિ ઘસીઈ ાલપુદી જઈ હર-
સ જાઈ । અરણી મૂલ ગાઈતળઈ મૂત્રસું પીજઈ હ-
રસ ફીટઈ । ઘૂટા ાફાફલ પાળીસુ ઘસી લિંગિ
ાલપુ દીજઈ પુરુષ રોગુ ફીટઈ ।

અગસ્તિ મુનીકૃત રત્નપરીક્ષા ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે તેના
ટીકા કોઇયે ગૂલ્હરાતી ભાષામાં કરી છે. એ પુસ્તક ધણું
જૂનું છે ત્રુટક છે માટે લેખનો સંવત્ મળ્યો નથી. એમાંથી
થોડાં વાક્ય.

ામાત્રીનૂ પાહિલડ આગર સિંઘલદ્વીપ જાણિવડ ।
બીજડ આગર આરવ ાદશ જાણિવડ । ત્રીજડ આ-
ગર પારસીક ાદશ જાણિવડ । ચતુર્થડ આગર વા-
વર (સંબર્વર) ાદશ જાણિવડ ।

જિતલા સર્વ લક્ષણ પરિપૂરણ પદ્મરાગમણિ સિં-
 ઘલદ્વીપડે છેડે । તત્ત્વનંદ છઠ્ઠા ભાગરંધ્ર દશ અનંદ
 તુંવર દસિછડે । જ પદ્મરાગ મણિના આગર ક-
 લહય દસિ કહિઆ તમાણે સિંઘલદ્વીપનંદ ત્રી-
 જડ ભાગ જાણિવડે । તે કલહય દશના મણિનું
 મૂલ ઘાડું કરવું । કતલાઈ સિંઘલ દસિ મહાનદી
 માંહિ ઇંદ્ર નીલમણિના આગર હૂઆ કતલાઈ ક-
 લિંગ દસ માંહિ આગર હૂઆ । મતંગ દસિ સૂ-
 ર્યાર દશિ હિમાચલ કલિંગ આરબ કાશલ
 આતાલ દસિ ધડલા રાતા પીલા કાલા હીરા
 ઉપજડે ।

જૈનધર્મનો નવતરવ બાલાવબોધ નામે ગ્રંથ છે તેના
 એક પ્રતિ સંવત્ ૧૫૮૧ માં લખેલી અને મળી છે તેમાં
 ધર્મની વાતમાં ઔપધનાં દૃષ્ટાંત લખ્યાં છે તેમાંથી કે-
 ઠનાં એક વાક્ય.

કતલી ગાલી અજમા પીપલી મિરી ભારંગી
 સુંઠિ પ્રમુખ દ્રવ્ય કરી ઝૂપની હુડે । ત વાય અફડડે ।
 કતલી ગાલી દ્રાક્ષ હરડડે આમલાદિક દ્રાવ્ય
 નીપની હુડે । ત પિત્ત અફડડે । કતલી સુંઠિ કચૂ-
 રડે સ્વયર સારાદિક દ્રાવ્ય નીપની હુડે । ત વાય
 શ્લેષમ અફડડે । એક ગાલી સયરનું બલ વધાર

શાંકરજી જ્વર પાડેશાંકર સન્નિવાત પાડેશાંકરિયાદિ ।
 એ ગાલીની પ્રકૃતિ સ્વભાવ કહીશ અનંદ તા ગા-
 લી બાંધતાં જાહની સ્થિતિ બંધાશાકતલી ગાલી
 પાંચ દીસ રહેશ પછી વિણસશાકતલાશ માસ દી-
 સ લગશ રહેશાકતલી વિમાસ રહેશાકતલી ૩
 માસાકતલી ૪ માસાકતલી ૬ માસાકતલી
 વરસ લગશ રહેશાકતલીશ ઘણા દીસ રહેશ પછી
 વિણસશાંસ્થિતિ કહશ । વલી તા ગાલી બાંધતાં
 ત્રીજા રસ બંધાશ એકિ ગાલીનું મધુરશ એકિનડ
 કહુડ એકિનડ ચરકુ એકિનુ શ્વાટશ રસહુડ । ક-
 તલી નાવ ભાજ ઝાપાધ નીપની હુડ તાહનડ અ-
 તિ તીવ્ર રસ હુડ કિતલી ઇનડ પાડાડશ હુડ કિત
 લીનશ અતિ પાડાડશ રસ હુડ ।

જીવવિચાર નામના ગ્રંથ પુસ્તકનો કોષથી ચૂલ્લરાતી
 બાષામાં અર્થ કર્યો છે એ અર્થવાળું પુસ્તક સંવત્ ૧૫૮૨
 માં લખેલું મને મળ્યું છે તેમાંથી વાંચ્યું.

સિદ્ધના જીવનશાંકર નથી પ્રાણ નથી પાયાની
 નથી । જીવ જિન વચન અણલહતશ સંસાર માશિ
 ઘણું ફિરશ । અનંદ ઘણું ફિરિસિશ । કીડા માંકાડા
 જૂ ઝર્યા પ્રમુખ જીવનશાંકર ઉત્કૃષ્ટ આયુદિન ૪૨ એ-

ગુણપંચાસ । માછી ડાંસ ભમરા તીંડ વીંછી પ્રમુ-
સ્ત જીવનડ ઉત્કૃષ્ટ આઝપં માસ ૫ હુડ.

શાસ્ત્રીહોત્ર અધ્યાત્મનું પુસ્તક સંસ્કૃતમાં છે તેનો ગૂજ-
રાતી ભાષામાં કોઇયે અર્થ કરેલો છે એ પુસ્તકની સંવત્
૧૯૧૨ માં લખેલી એક પ્રતિ મને મળી છે તેમાંથી થો-
ડાંએક વાક્ય.

મુખિ ચિહ્ન પગિ યે અશ્વકાલા હુડ તત આયાગ્ય ત
યમદૂત જાણિવું । જિમળા ગાલનું ભમરુ સોરુચ
લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ કરડ । કા સ્ત્ર ભમરા હુડ તત સ્વામી
નડ મારડ તત ધાહુ ઠલુશ નડ વધારડ મવાસિ મ-
રણ કરડ । જહાધાડાનડ લિંગિ ભમરુ હુડ તત વ-
હરી પાંહિ મરાવડ ય ધાડાના હાઠ નમલડ ત
યમદૂત જાણિવું તત ન રાખવું

જ્યદેવ કવિયે સંસ્કૃતમાં ગીતગોવિંદ ગ્રંથ રચ્યો છે,
તેની ગૂજરાતી ભાષામાં કોઇયે ટીકા કરેલી છે. એ પુસ્ત-
કની એક પ્રતિ સંવત્ ૧૯૪૩ માં ચરોતરમાં ભિરાડી ગા-
મમાં રૂડી નામના શ્રીગોડ પ્રાણે લખેલી મળી છે
તેમાંથી વાક્ય.

વિપુલ પુલક પૃથુ વપથુ મંગા

શ્વસિંત નિમી લિત વિક સદનંગા

વિપુલ વિસ્તીર્ણ પુલક ચેરો માંચ તીર્ણિ સહિત
છિપૃથુ કહિતાં ઘણૂ વેપ થુયે ધૂજવું તેહના મંગ

शब्दि तरंग छिकां । यहनि विषि । बली केहवी
छि श्वसित ये श्वासोश्वास तेहनि विषि निमीलित
ये नेत्र मेलवां तीणि करी विकसित बाध्यु छि
अनंग काम कां येहनि विषि ।

विश्व संवत् १९६२ भां सुरत अंदरभां जपेहुं जैन पु-
स्तकछे तेभां नी कविता०

।दह कुटुंब धन कारिमु कारिमु सयल संसार।सा-
र धरम अरिहंतनु कर जिम उतरीइ पार । जीव
ममता मूकीइ कीजइ समता सुजाण समताइं सुख
पामीइ सास्वतां निरवाण ।र जीव ममता मुकीइ ।१।
ममता मूकी ।दहनी जुउर गय सकुमार ससरइ
सीस प्रजालियुं नचलिउं एक लगार ।र जीव०की०
२। गरव नकीजइ ।दहनु मलमूत्र भंडार सील सं-
जय व्रत पालीइ एहमाहि एतलुं सार ।र जीव०
की० ३। मातपिता बंधव सह पुत्र कलत्र परिवार
आप सवारथ सह मिलुं ताहरु नाहि एक लगार
।र जीव०की०४। माथछत्र धरावतु पिता सानह
अपार ।भाह बंधन नवि वांधिउं धन २ खंधकुमार
।र जीव०की०५। चरिया मुणंतां ।जहनी ।राम
ऊभां थाय खाल उतारी ।दहनी ।त मुनि समरु

સુજાણ ૧૨ જીવ૦કી૦૬ । ષટ્સંદ પૃથિવી પરિહરી
 પરિહરયા સયલ મંડાર એકાકી સંજમ લીર્ડ ચ-
 ક્રવર્તી સનતકુમાર ૧૨ જીવ૦કી૦૭ । સાતમી ૧મા-
 મડ પુઢતા સુરસમ સજ્જાહિ ૧૩ પુહુદઈ મૂડ સાઘરઈ
 ૧૪ ઉસીસ વાહિ ૧૨ જીવ૦કી૦૮ । તપતપી કાયા
 ૧૫ સાપત્રી સાલિમદ્ર અતિ મુકુમાર ઘર આવ્યા નવિ
 ૧૬ ઉલખ્યા ન રહ્યા એક લગાર ૧૨ જીવ૦કી૦૯ । અ-
 નંત જીવ શિવપુર ગયા કીધી સમતા સુજાણ
 ૧૭ વલીય અનંતા જાય ૧૮ સમતા તણઈ ગાળ
 ૧૯ ૧૨ જીવ૦કી૦૧૦ ।

પાટણમાં પ્રખ્યાત કવિ ત્રવાડી ભાલત થયો તેણે કા-
 દંબરીના વાત ઉપર ચૂજરાતી ભાષામાં કાવ્ય રચ્યું છે.
 તેનું એક પુસ્તક સંવત્ ૧૯૯૨ માં લખેલું મને મળ્યું છે
 તેમાંનાં થોડાંએક પદ.

આથમતા રવિ ૧કરા કિરણાવૃક્ષ ચઢ્યા મેહેલી નિ-
 ધરણા ૨રધમુખે તાપસ તપેહેજાજાણ ૧તાળ પીધુંતેજા
 રાતા તરૂ દીસિછિ તથા ૧રક્તાંબર ઝગવીયાંયથા ।
 સંધ્યા અરૂણ આથમાતિ સૂર । જાણિઝડાડયુંસિંદૂર ।
 ઠામિ ઠામિ દૂહિછિ ગાય । સુંદર શબ્દ શેડિનાથાયા
 અગ્નિહોત્રના હુડ હોમ । શામ રક્ત શું દીસિ વ્યોમ ।
 રવિ વિરહિકી પમની । પ્રોષિતપતિકાયમ પમની ।

सिद्धपुरमां ज्योतीर्य सातिमां लीम क्वि थयो तेजो
 संवत् १५४० मां हरिलीला सोणकणा नामनो ग्रंथ रच्यो
 छे तेना ज्येष्ठ प्रति संवत् १७०२ मां लजेन्नी छे तेमांतां
 डेटजांज्येष्ठ छुट्ठ पद्य०

पोपट जिम वाणी ऊचरी । पण हैयडे नवि आवेहरी ।
 विश्व भक्ति कहेतां सोहली।सम्यक् परि करतां दोहिली
 ब्रह्मचर्य व्रत उत्तमएह । अष्ट विधि नरपाले तेह ।
 जीयो तेणे सकल संसार । वली वली तेहने करेजुहार
 परनारी देखीनहि हाव । माता पुत्री भगिनी भावा
 सदा विचार विवेकी जेह । विश्वभक्त नर भणिये तेह ।
 इमकइतां दिनहूआ घणा।त्वचन स्वकेश गया सिरतणा
 ब्रह्मा आव्या अंतरध्यान । तूठो वछ मागि वरदान ।
 घरि बाहिरि नविधरामजारि । देवअसुरपन्नगनरनारि ।
 सूके नीले दिवसन राति मुजने मरणन आवे तात ।
 माग्युं ते आप्युं वरदान । ब्रह्मा हूआ अंतर्धान ।
 सुत प्रल्हाद वडो ते तणो । गुरुना पुत्र कन्हि ते भणे
 पिता प्रसंगे पूछेवात । शुं शुं भणिओ केने तात ।
 वलतो वचन कहे प्रल्हाद करी न जाणुं कूडो वाद ।
 हरिनुं नाम न मूकुं घडी । साची विद्या ए आवडी

संवत् १७१० मां लजेला रात्रि भोजन गीतमांथी थोडां
 छुट्ठ पाईय.

दिवसइ रंधाइ दिवसइ जिमीयइ । विहाणोना जनमा
ग अस उत्तरन दासाकइ । जाइ लीधो विसराम ॥
इक दिन रमता भटीआ । तहनी सुरासवा करइ ।
त नर पापे बांधिया । राति रंधावी मूकीएजी ।

३३३३३३३३ सोल्लिवाभां देवीदास गंधर्व थयो तेले
रयेछे तेनुं संवत् १७१४ भां ज्येष्ठ अंक पुस्तक भारा
ल्लिवाभां आठ्युं तेभांथी डेरलांअंक वचन.

शुकदेव वाणी ऊचरि राय परिक्षतानि मनि भावि ।
विवाह बैकुंठनाथनुं जोवा अमर सहु आविरे ।
ब्रह्म सदनथी ब्रह्मा पधारथा साथे सावित्री राणीरे ।

पाठणना कवि नवाडी भावने दशमस्कंध गूणराती क-
विताभां २२५०छे तेनुं अंक पुस्तक संवत् १७५५ भां ज-
येंछे तेभांथी वाक्य.

राग धन्याशी ।

हरीनयणीए हरिजी दीठा खडग लेइने घाताजी ।
भाइ उपरिं रीस भराणा रंगे दीसे राताजी ।
मनमां जाणे हवडां मारथो देखी क्रोध भराताजी ।
चित्त चितवे तो शुं कीजे विपरीत थयुं विधाताजी ।
त्राहि त्राहि स्वामी जगजीवन भूडोए पण भ्राताजी ।
अपजस माहारे माथे कहेशे लोक आवता जाताजी ।

આવી પતિને ચરણે લાગી એગી પેરે વોલે વાળીજી
પૂતો તમ્હને કેમ ઈલસે અતિ મૂરખ છે પ્રાણીજી
હું માટે મેહલો જીવતો સગો સાલક જાણીજી
યોગેશ્વર તું દેવદેવછાં સમરથ સારિંગપાળીજી
દીનનાથ હું કહી ન સકું વાત કાંઈ તાળીજી
વાય કોલિ તળી પેરે ધૂજે શામા તણુ શરીરજી

સ્કંદપુરાણ પ્રભોતરખંડનું પુસ્તક કવિ હરદેવ ઓદિચ્ય
જ્ઞાતિએ ગૂઝરાતી ભાષામાં કરેલું છે તેના સંવત ૧૭૫૨
માં લખેલી પ્રતિ ઉપરથી થોડાંએક વાક્ય.

નૈષધ દેશ તળો ભૂપતિતેને નારિ દમયંતી સતી
ચંદ્રસેન તેનો સુત સારાર્ધર્મ ધૂરંધર તેજ અપાર
તેનો પુત્ર ચંદ્રાંગદ નામાસુર શિરોમણિ પૂરણ કામ
તે સંગાતે વિહીવા કરથો।ચિત્રવર્મા બહુ હર્ષે ભરથો।
વિવિધિપેરે કરી પેહેરામણી।આપ્યા ગજરથઅંધરમણી
અનેકદેશના ભૂપતિ મલ્યા।કરીવિવાહ સહુપાછાવલ્યા
કુઅર રજ્જો સસરાને ઘેર। મિત્ર સમી પરમે બહુ પેરે।
એકદિવસ જલક્રીડા કરે। હુદ્રનાવ લેઈ જલમાં તરે।

સંવત ૧૮૦૦ ના સૈકામાં લખેલાં પુસ્તક સંવત ૧૭૦૦
ના સૈકા જેવાં છે માટે તેનાં વાક્ય ગ્રંથ વધી ગય એ
કારણથી લખ્યાં નથી.

ઉપર લખેલા આર દોષથી કાલાંતરે વર્ણવિકાર થાય છે
એ સિદ્ધાંત જણાવવા સાર નીચેથીડાંએક ઉદાહરણ લખ્યાં છે

સં. નયનં વચનં રમતે જ્ઞાતં કઃ વાપી ઉત્થિતઃ
 અ. નયણં વચણં રમઈ જાણિંઝં કવણ વાવિ ઝઠિંઝ
 જૂ. નથણ વચણ રમઈ જાણિંઝં કવણ વાવિ ઝઠિંઝ
 ન. નેણ વેણ રમે જાણ્યું કોણ વાવ્ય,વાવ ઉઠથો
 સં. નિરીક્ષતે નિમાલયતિ સુવાસિની ચતુર્માસં ચતુરશ્ચં
 અ. નિરશ્વઈ નિહાલઈ સુવાસિનિ ચડમાસું ચડરસું
 જૂ. નિરશ્વઈ નિહાલઈ સુવાસિનિ ચડમાસું ચડરસું
 ન. નરશ્વે ન્યાલે સોવાસેણ્ય ચોમાસું ચોરસું

સંસ્કૃતમાં કોઈ શબ્દમાં નકાર હોય તેનો લુકાર થાયછે
 એ ઉદાહરણ પૂર્વે લખ્યાંછે પણ કહિક સંસ્કૃતના લુકારનો
 ગૂજરાતીમાં નકાર થાયછે.

સં. ચૂર્ણઃ કર્ણઃ પર્ણ ચૂર્ણકારઃ જીર્ણ
 અ. ચૂળો કળો પળું ચૂળારો જૂળ
 ગૂ. ચૂનો કાન પાનું ચૂનારો જૂનું

કેવલાએક શબ્દ સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત થએલા તેઓ
 નથી ગૂજરાતી લગી તેવાજ રહ્યાંછે.

સં. નામામિ ^૧પત ભૂમિગઃ મૂલગઃ દેહલી ભૂમિઃ યંથી
 પ્રા. નમુ પડ ભૂમિઈ મૂલગો દેહલી ભૂઈ જૂહી
 અ. નમુ પડ ભૂમિઈ મુલગો દેહલી ભૂઈ જૂહી
 જૂ. નમુ પડ ભૂમેઈ મૂલગો દેહલી ભૂઈ જૂહી

ન.નમુ પઢ ભૂમિર્ઝ મુલગો ઢેહલી મૂઝ જૂહી

એક ભરતખંડમાં અનેક દેશ છે, તેમાંનો એક દેશ ગૂજરાત છે. સંવત્ ૭૫૦ ના આરંભથી ગૂજરાત દેશનો ઇતિહાસ જણાય છે. એ સંવત્ની પૂર્વે જે ગૂજરાતની સ્થિતિ હતી તે જણાતી નથી. જુના પુસ્તકોમાં ગૂજરાત દેશના અવધિ ખોળિયે તો ઉત્તરમાં અર્ધદાયલ પશ્ચિમે કછનું રણ, દક્ષિણે મહી નદી અને પૂર્વે ડુંગરપર વાસવાડા લગી નીકળે છે. કાલિકાચાર્ય ચરિત્રમાં ભૃગુકજ્ઞને લાટ દેશમાં ગણ્યો છે. શક્તિસંગમતંત્રમાં અવંતિ દેશથી પશ્ચિમે લાટ દેશ કહ્યો છે. લાટ શબ્દ ઉપરથી લાડવાણિયા નામ પડ્યું છે. પૂર્વે જેવી ગૂજરાત દેશની રાજધાની પાટણ તેવીજ લાટ દેશની રાજધાની ભૃગુકજ્ઞ હતી. જૈન લોકોમાં એવી વાત છે કે ગૂજરાતમાં જેવારે કુમારપાલ રાજ રાજ કરતો હતો તેવારે ગૂજરાતમાં લાડ અને તાડને રહેવા દીધા નહોતા. સુરતમાં અઠાવીસ પ્રગણાં લાટ દેશમાં છે. શક્તિસંગમતંત્ર, રત્નકોશ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં ગૂર્જઠ, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કછ એ ચારે દેશોને ભિન્ન ભિન્ન ગણ્યા છે. હજારો વિદ્યાખાતાના અધિકારિયોએ એ ચારે દેશની ભાષા મળતી જોધને એ ચારેનું એક નામ ગૂજરાત પાડ્યું છે. પણ તેમની બોલી અને પાઘડીની બાંધણી અદ્યાપિ દેશભેદનું બક્ષણ કહી દેખાડે છે. સુરત બણીના લોકો અદ્યાપિ અમદાવાદીને ગૂજરાતી કહે છે. કુમારપાલ ગદ્યબંધ, અને રત્નમંદિર કવિકૃત ભોજપ્રબંધમાં વારંવાર ગૂર્જરત્રા શબ્દ લખ્યો છે. એ શબ્દનાં રૂપ સ્ત્રીલિંગે લખ્યાં છે. એ શબ્દનો અપભ્રંશ ગૂજરાત થયો છે.

કેટલાએક ગાંડી ગૂજરાત કહેછે તે ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ પણ જણાય છે, પણ ઘણા ગ્રંથોમાં ગૂર્જર નામ લખ્યુંછે. હિંદુ રાજાઓના સમયમાં ગૂર્જર દેશ વિદ્યામાં વખાણતો હતો. ગૂજરાત દેશની ભાષા અમૃતના જેવી મીઠી છે એવું વિ-
ષયગુણાર્થ ગ્રંથ કરનાર બેંકટાચાર્ય દ્રવિડ પંડિતે લખ્યુંછે.

ગૂર્જરી લીપી.

ભરતખંડના ઘણા દેશોમાં એક મોટી વ્યાપક લીપી કહિયે તો દેવનગરી લીપી છે. ભાષાની પેઠે આ લીપી પણ ઉત્તર દેશમાંથી સર્વત્ર પસરી છે. જૈન, બૌદ્ધ, અને વેદાનુસારી લોકો ઘણા કાળથી પોતાનાં પુસ્તક દેવનગરી લીપીમાં લખતા આવ્યા છે. જેમ ઇંગ્લેન્ડમાં પુસ્તકની અને વ્યવહાર લેખની બે લીપિયો બિન્ન બિન્ન છે તેમ ભરતખં-
ડના દેશોમાં પણ બિન્ન બિન્ન છે. પુસ્તકની લીપી ઉપર-
થીજ વ્યવહારી લેખની લીપી થઈ છે. પુસ્તકની લીપી ક-
રતાં વ્યવહારી લેખની લીપી ઉતાવળથી લખતાં બિન્ન પડી
છે. પુસ્તકની લીપીમાં પ્રત્યેક અક્ષરનું માથુ બાંધવામાં
આવેછે અને વ્યવહારી લેખની લીપીમાં એક ઓળખા
અક્ષરોનું માથું એકજ લીટીથી લખવામાં આવેછે.

જેમ સંસ્કૃતના અપભ્રંશથી અપભ્રંશ ભાષા થઈછે તેમ દે-
વનગરી લીપી ઉપરથી ગૂજરાતમાં વ્યવહારી લેખની લીપી
થઈ છે. જે અક્ષરોનો મોડ લખતાં સરલ પડ્યોછે તેનો અ-
પભ્રંશ થયો નથી. ગૂજરાતમાં દેવનગરી લીપીના અક્ષરોને
શાસ્ત્રી અક્ષર કહેછે અને વ્યવહારી લેખના અક્ષરોને
વાણિયાશાઈ કહેછે. હવે ગૂજરાતમાં ઉતાવળથી લખતાં કે-

ટલા અક્ષરોનો મોડ બદલાયો છે તેનું ચિત્ર નીચે લખ્યું છે.

ક=ક=ક; ख=ખ=ખ; च=ચ; ज=જ=જ;

ज=ઝ; व=વ; द=દ; फ=ફ; ब=ભ; म=મ

श=શ; अ=અ=અ; इ=ઈ=ઈ; उ=ઉ; क=ક

પૂર્વે પુસ્તક અને બ્યવહારી લેખમાં આ પ્રમાણે એ, ઈ, ઉ, અ, લખતા હતા, તે બંધ કરીને હવેણાં કેટલાએક અ ન માથે માત્રા કરીને એ એ ઓ ઓ આ પ્રમાણે લખેછે. ગ વ ઙ છ જ ટ ઠ ઢ ણ ત ધ ન પ મ ય ર લ વ ષ સ હ એટલા અક્ષરોનો મોડ બદલાયો નથી.

ગૂજરાતના વેપારી લોકોએ ઉતાવળથી લખતાં લીપીને છેક બગાડી દીધોછે. ઉતાવળથી તેઓ અર્ધા અર્ધા અક્ષર ઉચરે છે અર્ધા અર્ધા લખેછે. -હસ્ત દીર્ઘના ભેદ તો તેમાં ખોળ્યા જડતા નથી. વેપારી લોકોથી રાજદારી લોકો સાંઝે લખેછે અને રાજદારી લોકોનાથી સરકારી નિશાળના વિદ્યાર્થીયો સાંઝે લખેછે તોપણ હજી જ્યો જોઈએ તેવો અક્ષર લખવામાં સુધારો થયો નથી.

જૂની ગૂજરાતીના લેખમાં જૈન અને વેદધર્મી લોકોએ એક ધારા પ્રમાણે પુસ્તકોમાં દેવનગરી લીપી લખી છે, પણ નવી ગૂજરાતીમાં વેદધર્મી લોકોએ લેખમાં ભેદ પાડ્યોછે. જૈન લોકો તો અઘાપિ ગ્રામીન ધારા પ્રમાણે લખેછે. હવેણાં કેટલાએક લોકો પુસ્તકોમાં પાછળ માત્રાઓ કરેલી જોઈને જૈની લીપી કહેછે પણ એ તેમની ભ્રાંતિછે.

પૂર્વે જૈન અને બ્રાહ્મણ લોકો એકજ રીતિભાતિયી લખતા હતા. બ્રાહ્મણ લેખકોએ લખેલાં જૂનાં વેદનાં પુસ્તકોને જૈની પુસ્તકો સાથે સરખાવી જોતાં ભેદ જણાતો નથી.

જૂના લેખ.

પૂર્વે ક્ષત્રિય રાજાઓના સમયમાં ધર્મ, રાજ્ય, અને બ્યવહાર સંબંધી કામમાં જે લેખ લખાતા હતા તે સંસ્કૃત-માંજ લખાતા હતા. ક્ષત્રિય રાજાઓના સમયમાં સંસ્કૃત લખવાના કામ ઉપર ઘણું કરીને કાયસ્થ લોકો રહેતા હતા, તેઓ મુસલમાનો આવ્યા પછી ફારસી બહુની ફારસીમાં લેખ લખતા હતા. મુસલમાનના રાજ્યમાં પણ ઘણાં એક શિક્ષા લેખ તો સંસ્કૃતમાંજ લખેલા છે; હવણાં એ લેખના અપભ્રંશ લખાયે છે તેનાં કેટલાંએક વાક્ય

સંવત ૧૩૫૬ વર્ષે કાર્તિક શ્રુદિ ૨ દિને ગૂર્જરદેશે
સંવત ૧૩૫૬ વરખે કારતક સુદિ ૨ દને ગુર્જર દેશે

ચંપાનગર વાસ્તવ્ય ત્રિપાઠે ત્રંબકરામ પાર્શ્વાત્

ચાંપાનેર વાસતેવંમ તરવાડી તરમકરામ પારસાત
યતઃ। દ્વિતીયે સ્કંધે। તૃતીયેસ્કંધે। ચતુર્થેસ્કંધે।
જત। બીજાંકાંધે। ત્રીજાંકાંધે। ચોથાંકાંધે।

જૂના લેખોમાં વિશ્વાવલી સહિત રાજવંશી લખવાનો આજ હતો તે કાલાંતરે જતો રહ્યો છે. આજણાદિક વર્ણુને જે વિશ્વ મળતાં હતાં તેનાય પણ અપભ્રંશ હવણાં બોલાય છે, તણુ વેદ બણે તેને ત્રિપાઠી કહેતા હતા તેનો અપ-ભ્રંશ હવણાં તરવાડી બોલે છે. પંઢિત શબ્દનો અપભ્રંશ પં-ડિડ, થયો છે, તેમાં સંધિકાર્ય કરીને હવણાં પંચો કહે છે. યાજ્ઞિક નો અપભ્રંશ હવણાં જાની બોલે છે. ઉપાધ્યાયનો ઉપાદિયો બોલે છે. તેમજ દ્વિવેદિનો દવે, મદનો મટ, શક્તનો શુકલ, ધિરુદનો વરુદ બોલે છે. યાવચ્ચંદ્રાદિવાકરી એવું લ-ખાતા હતા તેનું જાવોચ્ચંદ્રને દેવાકરી લખે છે.

ઉપર લખેલાં સહુ પ્રકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં કાલાંતરે થયેલા વર્ણવિકાર છે.

વર્તમાન કાલમાં ગૂજરાતી ભાષાની અવસ્થા.

પ્રાચીન સમયમાં આર્ય લોકોમાં જે વિદ્યા બણવાના ધારા હતા તે કાલાંતરે જતાં જતાં હવણાં છેક જતા રહ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં પાંચ વર્ષનો બાળક યાવ એટલે તેને અક્ષર વાંચતાં લખતાં શીખવતા હતા. ગામે ગામે વિદ્યાથાળાઓ હતી. વિદ્યા બણાવનારા વિદ્યાગુરુને પંદિત કહેતા હતા, તેનો અપભ્રંશ હજી પંડ્યો કહે છે. નિશાળોમાં ગણિતમાં ઠીઠાવતી ઇત્યાદિ ગ્રંથ બણાવતા હતા. અક્ષર શીખવામાં માતૃકાવિવેક લીંપાવિવેક ઇત્યાદિ ગ્રંથ શીખવતા હતા, લેખ શીખવામાં લેખપદ્ધતિ, પત્રપ્રજ્ઞાસ્તિ ઇત્યાદિ ગ્રંથ શીખવતા હતા. વાંચનમાં વિક્રમાદિ રાજ્યોનાં પ્રબંધ શીખવતા હતા, નીતિમાં નીતિચાળક્ય પંચોપાસ્યાન, કામંદકી ઇત્યાદિ ગ્રંથ શીખવતા હતા. બાકરણમાં સિદ્ધો બાકરણ શીખવતા હતા જેનું પ્રથમ સૂત્ર સિદ્ધોવર્ણ સમામ્નાયઃ આ છે. આ બાકરણ ઘણું નહાનું અને સહેલું છે. બાલકને સમજ પડે એવું છે. ધણા વડ દેશી મેહેતાજીએને મુખે એ બાકરણ હોય છે. પણ તેઓ હવણાં અત્યંત અશુદ્ધ બણે છે. અને એમાં શું કહ્યું છે તે બણતા નથી. જીબ વળે માટે સિદ્ધો બણવો એવું સમજે છે.

જે દેશ પૂર્વે જંગલી અવસ્થામાં હતા, તેઓ ઇશ્વરે-ચ્છાથી કાલાંતરે સુધર્યાં છે, તો તેમની ભાષા પણ પ્રતિદિન સુધરતી ગઈ છે. એ દેશોની ભાષાઓ જેમ જેમ પ્રાચીન

તેમ તેમ શુદ્ધ છે. કારણ કે તેમની પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી બગડતાં બગડતાં ભાષાઓ થઈ છે. એક વેળા બરતખંડમાં સુંદર સુધારો થયો હતો પછી *કલિ રાજનો પ્રવેશ થયાથી વેમ, અપ્રીતિ, અભિમાન, અનીતિ ઇત્યાદિ રાક્ષસોનું બળ વધી ગયું તેથી લોકો હવણાં છેક જંગલી અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે. લોકોના શરીરમાં નખથી તે શીખાલગી વેમજનન બરી છે, તે કેમે કરી નીકળતી નથી. પ્રથમતો લોકો વિદ્યા શીખવામાંજ અનેક વેમ રાખે છે. સુસહમાન રાજાઓએ હિંદુઓની છેક ફુર્જલ અવસ્થા કરી છે. લોકોને એવા નઠારા રાજ્યમાં વિદ્યા શીખવાની સહાયતા તો ક્યાંથીજ મળે. નઠારા રાજ્યમાં જેમ તેમ કરીને લોકોએ દિવસ કહાડ્યા છે. ઉપરના વૃત્તાંતમાં કેહેવાનો સાર એટલો છે કે જેવી લોકોની અવસ્થા તેવીજ ભાષાની પણ અવસ્થા થઈ છે. કાશમાંથી કેળવણી કરતાં સેલડી નીપજે છે અને ભોટંગડીમાંથી કેળવણી કરતાં વંતાકડી નીપજે છે. પણ જો તેને કેળવ્યાવિના પ્રતિવર્ષ વવાય છે તો ખાંચી હતી તેવીને તેવીજ દશ થઈ જાય છે, એમ હવણાં હિંદુઓની અવસ્થા થઈ છે. જે હોકરાને બાપે વિદ્યાનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી તો તે હોકરાને વિદ્યા બણવા ઉપર અભિરુચિ ઉપજાવવાનાં સુંદર વેણ કોણ બોલશે.

હિંદુ રાજાઓના રાજ્યમાં તો વિદ્યાસંબંધી અનેક ગ્રંથ બરતખંડમાં સંસ્કૃતમાંજ લખતા હતા, તે કારણથી એક દેશના કોઈ વિદ્વાને રચેલું પુસ્તક સહુ દેશોના વિદ્વાનો સાર્થ વાંચી શકતા હતા. બરતખંડના સહુ દેશોમાં સહુ

લોકો સંસ્કૃત બણતા, બણનારાઓને રાજ્યો સહાય આપતા હતા. હિંદુ રાજ્યો ગયાપછી મુસલમાનોએ આશરે ૫૦૦ વર્ષ લગી ભરતખંડમાં રાજ્ય કર્યું તેવારથી સંસ્કૃત ભાષામાં કેળવણી બંધ થઈ ગઈ છે. હવણાં ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં વિદ્યા સંબંધી કેળવણી આપવા માટે ભરતખંડમાં નિશાળો રચાવી છે, અને ભરતખંડના લોકોને કેળવણી આપવાનું કામ ચાલે છે. તેમાં દેશી ભાષામાં અને ઇંગ્રેજ ભાષામાં વિદ્યા શીખવે છે. ભરતખંડની દેશી ભાષાઓમાં પૂર્વે વિદ્યા સંબંધી પુસ્તક લખાયાં નથી, તે કારણથી દેશી ભાષાઓ અપૂર્ણ રહી છે. ધંધા રોજગારમાં જેટલા શબ્દ ઉપયોગમાં આવે એટલાજ શબ્દ દેશી ભાષાઓમાં બોલાય છે. ઇંગ્રેજ ભાષામાં અનેક પ્રકારના વિદ્યાસંબંધી ગ્રંથ થયા છે એ ગ્રંથોનું દેશી લોકોની કેળવણી સાથે દેશી ભાષામાં ભાષાંતર કરતાં કેટલા એક શબ્દ મળતા નથી તેથી કેટલા એક વિદ્યાગુરુઓ દેશી ભાષાઓને અપૂર્ણ કહીને નિંદા કરે છે.

ઇંગ્રેજ સરકારે સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજ એ બે ભાષાઓમાં જો ભરતખંડના લોકોને કેળવણી આપવાનું કર્યું હોત તો ઘણું સાફ હતું. સંસ્કૃત ભાષામાં છાપેલી ઓપડિયો આખા ભરતખંડના દેશોમાં ઉપયોગી પડત. વળી પૂર્વે ભરતખંડમાં વિદ્યા સંબંધી અનેક ગ્રંથો થયા છે તેમનો અર્થ સમજતાં પણ સુલભ પડત, સંસ્કૃત ભાષા પૂર્ણ છે માટે ઇંગ્રેજ ભાષામાંથી સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરતાં શબ્દોની પણ ખોટ પડત નહિ. હવણાંના વિદ્યાગુરુઓ દેશી ભાષાઓની નિંદા કરે છે તે કરવાનો અવસર મળત નહિ. હવણાં એક દેશની ભાષામાં છપાવેલી, ઓપડિયો બીજા

દેશના લોકોના ઉપયોગમાં આવતી નથી અને ભિન્નભિન્ન ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરવું અને છપાવવું એ પણ મોટું ગૌરવ થાય છે. આગળ જતાં વિદ્યા વધશે ત્યારે દેશી ભાષાઓમાં વિદ્યા સંબંધી શબ્દ મળશે નહિ અને સંસ્કૃત લીધા વિના ચાલશે નહિ ત્યારે હવણાંથીજ સંસ્કૃત ભાષામાં ઠેજવણી દેશી લોકોને આપી હોત તો ઘણું સારું હતું.

હવણાં ધણા પુરૂષો ગૂજરાતી ભાષાને સુધારવાની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં કેટલીએક અડચણો નડે છે. ગૂજરાતમાં પણ બાર ગાડુએ બોલી બદલાય છે એ કારણથી ધણા લોકોનાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે. જન્મભૂમિની ભાષા સહુને સારી લાગે છે. એક પ્રગણાનો રેહેવાસી બીજા પ્રગણામાં ચાલતા શબ્દને જાણતો નથી અને હું ગૂજરાતી ભાષા જાણું છું એવું અભિમાન રાખે છે, બાલમાં ઝાડ થતાં નથી માટે તેઓ ઝાડનાં નામ જાણતા નથી. નગરના લોકોમાં ખેતી કરવાનો ચાલ નથી માટે તેઓ ખેતીના શબ્દ જાણતા નથી, તેમજ ઝાડનાં નામ પણ જાણતા નથી. નગરના લોકો ગામડામાં ચાલતા શબ્દોને જંગલી કહે છે પણ ગામડાના બધા શબ્દ જંગલી નથી. નગરના લોકોની ગામડામાં ધણા શબ્દ અપભ્રંશ બોલાય છે ગામડાના લોકો લોટાને કળશિયો કહે છે તે સાંભળીને નગરના લોકો તેમને નિંદે છે પણ સંસ્કૃત કલશ શબ્દનો અપભ્રંશ કળશિયો છે. એમજ તરવાયો એ સંસ્કૃત ત્રિપદ શબ્દનો અપભ્રંશ છે, જેના ઉપર ખેતીને ગામડાની મિલિયો કહે છે. ઇત્યાદિ અનેક મતનું બ્યાખ્યાન કરતાં પાર આવે એવું નથી માટે થોડામાં કેહેવાનું જે સંપૂર્ણ ગૂજરાતી જાણ્યા વિના ધણા લોકો

ગૂજરાતી ભાષાનાં જાણપણાનું અભિમાન રાખેછે, એવા લોકો ભાષાંતર કરવાના કામમાં મુદ્દજ યોગ્ય નથી.

વળી ગૂજરાતમાં લોકોના બોલવા ઉપર આધાર રાખિયે તો એક શબ્દને અનેક પ્રકારે લોકો બોલેછે. એકલા અમદાવાદ નગરમાંજ વ્રાજ્ઞણ શબ્દના અપભ્રંશ મામણ, ભમણ, ભ્રામણ, વાંમણ, મ્યામણ, મરાંમણ, વાંમૂળ બોલાય છે. ગુરુ શબ્દના અપભ્રંશ ગોર, ગરુ બોલાયછે. અર્પણના અપભ્રંશ માપ્ય, માવ, માલ્ય બોલાયછે. ગધુનો શબ્દના અપભ્રંશ અઢુળા, અવળા, હવઢા, હમળા બોલાયછે. ઇત્યાદિ શબ્દોના ને ને અપભ્રંશ બોલાયછે તેમાંથી કિયો અપભ્રંશ પુસ્તકોમાં વાવરવો નેહયે એનો નિર્ણય થતો નથી.

વિદ્યાઆતાની ને ને ઓપડિયો મુંબઈમાં યાયછે તે શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષામાં થતી નથી તેમાં ગૂજરાતી ભાષાના ઘણા સરસ શબ્દોની ખામી પડેછે. ફારસી શબ્દ નાખીને તેઓ તે ખામી પૂરેછે તેવારે તે ઓપડી ગૂજરાત તળમાં રહેનારાઓને ગમતી નથી.

કેટલાએક વિદ્યાર્થિયો પરભાષા શીખતાં પોતાની ભાષાની શિદ્ધિ ભૂલી જાયછે. તેઓ પ્રત્યેક વાક્યમાં પરભાષાના શબ્દ બોલેછે તેથી સ્વભાષાની શોભા બગડેછે. કેટલાએક લોકો ગૂજરાત તળના રહેવાસીછે પણ તેમની જાતિ સ્વભાવને લીધે તે ર ને સ્થાને નો હ ઉચ્ચાર કરેછે. મારે ઘેર આવજો એવું બોલવું નેહએ તહિં માડે ષેઠ આવજો બોલેછે. વળી કેટલાએક લને સ્થાને ર બોલેછે સવારે મળજો તહિં સવારે મરજો કહેછે. વળી કેટલાએક ઉતાવળથી બોલતાં પોચશે, વાંચશે, પાંચસે ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી ચ અક્ષર ખાઇને

પોછે, વાંછે, પાછે બોલેછે અને મારા માળા એવું બોલવું જોઇયે તહિં મારાળા બોલેછે. ગોવિંદને તહિં ગોવિંત બોલે છે જ્યને જે; આવી શકે નહિ તહિં આવી શકેના બોલેછે.

ગૂજરાતી ભાષામાં -હસ્ત દીર્ઘ શબ્દ છે. અને જૂની ગૂજરાતીના પુસ્તકોમાં લખાયા છે. હવણાં લોકો બોલેછે પણ -હસ્ત દીર્ઘના જ્ઞાન વિના લખી શકતા નથી. મુઠ્ઠ, જુઠ્ઠ આ બે શબ્દ પ્રાકૃત બાકરણના છે એમાંથી એક બંજન જાળને ગૂજરાતી ભાષાના ઉત્સર્ગ પ્રમાણે પૂર્વે સ્વરને દીર્ઘતા થયાથી હવણાં મૂઠ, જુઠ્ઠ એવું બોલાયછે. પણ નિશાળોના ઉપરિયો મુઠ્ઠ, જુઠ્ઠ, આ રીતે -હસ્ત લખાણની આજ્ઞા કરેછે. વળી તેઓ આવી શકે નહિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નહિ શબ્દમાં લોકો -હસ્ત ઇકાર બોલેછે પણ તેઓ નહીં આ રીતે દીર્ઘ લખાવીને માથે બિંદુ ધરવાની આજ્ઞા કરેછે.

ગૂજરાતી ભાષાની કેળવણીમાં તથા પુસ્તક રચનામાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત બોલેલો સ્વદેશી વિદ્વાન જોઇયે પણ એ પ્રમાણે થયાવિના ગૂજરાતી ભાષાની અવસ્થા છેક નહારી થઈ ગઇછે તે કદી સુધરશે નહિ. ગૂજરાતી ભાષામાં ઘણા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ બોલવામાં આવેછે તે સંસ્કૃત નહિ બોલેલો હશે શી રીતે જાણશે, વળી શુદ્ધશુદ્ધનો વિવેક તે કેમ કરી કરશે. કેટલાએક લોકો જ અને ઋ વર્ણને નિરૂપયોગી સમજીને વર્ણમાલામાંથી કાઢી નાંખેછે પણ એ વર્ણ ગૂજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ બોલવામાં આવેછે, તેમાં બોલાયછે; કોઈ પ્રસંગે કોઈને દિશાઓનું જ્ઞાન રહેતું નથી તેને દિડ્-મૂઠ થઈ ગયો કહેછે. દિડ્-મૂઠ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃતછે કોઈ જ ને સ્થાને ન લખવા ધારે પ-

જા નાસિકા રથાનના મકારને જોઈને જ કારનો નાસિકા રથાની ડ કાર બોલાયાવિના રહેતો નથી તેનું જ્ઞાન સંસ્કૃત બોલેલા સમજે છે. બીજી ત્રણાનુબંધ ત્રણ, ત્રણ, ત્રણ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ત્રણ વર્ણ બોલાય છે તેને કાઠી નાંખીને ર અક્ષર મૂક્યાથી રણ શબ્દ બોલતાં સંગ્રામ ઇત્યાદિ અર્થ થઈ જાય છે. ગૂજરાતી બાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ બોલાતા હોય તે પણ કાઠી નાંખવા એવું જો મત કોઈ ચલાવશે તો ગૂજરાતી બાષાને સુધરવાની આશા રાખવી નહિ.

કેટલાએક એવું કહે છે કે બદાય અક્ષર કાઠી નાખવા અને ગૂજરાતી બાષા ઇંગ્રેજ અક્ષરોએ લખવી પણ આ મત હિંદુ લોકોના માથા ઉપરથી પાછડિયો ઉતારી લેઈને ટોપિયો ધાલવા જેવો છે, માટે ચાલશે નહિ.

પારસીક શબ્દ.

પારસી બાષા સંસ્કૃત બાષાના જેવી મોટી છે. એમાં પણ સંસ્કૃત બાષાની પેઠે અનેક વિષયનાં પુસ્તક રચાયેલાં છે. બાષાઓના જાણુ પુરૂષો કહે છે કે લાટીન ગ્રીક અને પારસી બાષા સંસ્કૃત બાષા સાથે મળતી છે. મિહિર શબ્દ સંસ્કૃતમાં અને પારસીમાં સૂર્ય વાચક છે. સંસ્કૃત અશ્વઘર અને આપ શબ્દ સાથે પારસી સ્વાર અને આવ શબ્દ મળે છે. ભરતખંડમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું તેવારથી હિંદુબાષાઓમાં પારસી શબ્દ બળી ગયા છે.

ભરતખંડમાં મુસલમાનો આવ્યા તે વારે હિંદુબાષાઓમાં પારસી શબ્દ બોલાવા માંડ્યા તે જોઈને હિંદુધર્મના ગુરુઓએ વિચાર્યું કે આપણી બાષા હવે બગડશે પછી

તેમણે એક વચન કાઢ્યું કે ન વેદશાવર્તી ભાષાં પ્રાણાઃ
 કંઠગતાયદિ નો કંઠે પ્રાણુ આવે તોપણ યાવની ભાષા
 બોલવી નહિ. એ વચન સુણીને ઘણા લોકો સ્વભાષામાં
 પારસી શબ્દ બોલતા બંધ પડી ગયા તોપણ રાજદ્વારી
 લોકોને વારે ઘડિયે પારસી શબ્દવિના ચાલ્યું નહિ. તોપણ
 તેઓ ધર્મકૃત્ય વેળાએ મુખમાંથી પારસી શબ્દ બોલતા
 નહિ. કોઈ અજાણે પારસી શબ્દ બોલી જાય તો બ્રાહ્મણ
 લોકો તેમને સચ્ચૈસ્ત્તાન એટલે વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરાવ-
 તા હતા. ધર્મ ગુરુઓને કોઈ પદાર્થનું નામ ઉચ્ચરવાનું
 પ્રયોજન પડતું તો તેઓ તેનું સંસ્કૃત નામ પાડીને બ-
 વહારે કરતા હતા. અમદાવાદને રાજનગર કેહેતા હતા.
 પોતાના ધર્મ સંબંધી પુસ્તકોમાં તેઓ પારસી શબ્દ લખ-
 તા નહિ પણ કોઈ ટેકાણે પાતશાહ ઇત્યાદિ નામનું પ્રયો-
 જન પડતું તો લખતા હતા. સુસલમાન સિમાઇઓની
 ભાષા હિંદી અને પારસી મળીને ઉડકુ એટલે લશ્કરી
 ભાષા થઈ ગઈ છે. એમાં તેમણે કેટલાંએક પ્રસ્તક પણ
 રચ્યાં છે. પારસી શબ્દ લીધા વિના જેમ હિંદી ભાષા લ-
 ખી શકાય છે તેમ ગૂજરાતી પણ લખી શકાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાને દૃઢ કરવાના ઉપાય.

ગૂજરાતી ભાષાને દૃઢ કરવાનો પ્રથમ ઉપાય એ છે કે
 ગૂજરાતી ભાષાનો એક મોટો કોશ કરવો જોઈયે. કોશ ક-
 ર્યાથી ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલા શબ્દ છે તેની સંખ્યા
 જડશે એક બે માણસથી કોશ કરવાનું કાંમ સારી રીતે
 થઈ શકવાનું નહિ એમાં ઓછામાં ઓછા આઠ ભાષા પ્ર -

વીણ માણસો જોઇયે. હવણાં ગૂજરાતમાં પ્રગણે પ્રગણે શબ્દ વેરાતાછે તેમને એકઠા કર્યાવિના ગૂજરાતમાં રહેનારાને પણ ગૂજરાતી શબ્દોનું જ્ઞાન થવાનું નથી. એ કામમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દ જાણનારા પ્રવીણ પુરૂષને અભ્યાસી સ્થાપવો જોઇયે. અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દોમાં અનેક પ્રકારના ભેદછે, તેપણ કોશમાં પ્રકટ કરવા જોઇયે.

ગૂજરાતી બાષાને દર કરવાનો બીજો ઉપાય એછે કે ગૂજરાતી બાષાનું એક મોટું બાકરણ કરવું જોઇયે. એ બાકરણ કરનાર સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દોને યથાર્થ રીતે જાણનારો તથા તેનાં બાકરણનાર જ્ઞ-હસ્યને જાણનારો પુરૂષ જોઇયે. જે પુરૂષને બાષાના બાકરણ સંબંધી જ્ઞાન ન હોય અને પોતાની જન્મભૂમિના શબ્દોને વખાણીને દુરાગ્રહ કરતો હોય એવા પુરૂષને કોશ કે બાકરણ કરવાના કામમાં અધિકાર આપવો નહિ.

ત્રીજો ઉપાય પદ્યશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિ કરીને બાષા ભખવાની એક પ્રકારની રીતિ ઠરાવવી જોઇયે જે રીતિને અનુસરીને આખા ગૂજરાતના લોકો લખે. પદ્યશુદ્ધિ એટલે શબ્દની જાતિ સમજીને તથા તે શબ્દના અવયવ સમજીને હસ્ય દીર્ઘાદિક ભેદવાળો જે શબ્દ જેવો હોય તેવો લખવો. વાક્યશુદ્ધિ એટલે વાક્યની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા સંબંધી વિચાર કરીને તથા વાક્યના દોષ વર્જીને વાક્ય ભખવું. પદ્યશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિમાં બકરણ, તર્ક, અને કાવ્યપ્રકાશાદિક ગ્રંથ બાણેલાનું પ્રયોજનછે. જ્યાં જેવું જોઇયે ત્યાં તેવું વિશેષણ મૂકવું હસિદિ વિચાર એ ગ્રંથ

બાણેના પુરુષવિના ખીજથી થઈ શકવાના નહિ.

સૌથી ઉપાય એ જે ગૂજરાતી બાષામાં કાવ્ય કરવાનો એક સરસ પ્રકાર પ્રકટ કરવો જોઈયે. હવેણાં ઘણા કવિજ્ઞે જે કવિતા કરેછે. તેમાં અનેક દોષ બરેલા છે એ દોષનું જ્ઞાન થોડાંજ હશે. ઘણા કવિયો વિભક્તિ વગરના ખૂચા શબ્દ ગોઠવેછે. અને માત્રા અને ગણ મેળવવા માટે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે શબ્દને ત્રોડી નાંખેછે. ધર્મ લખવાને ઠેકાણે ધ્રમ અને ગાંધર્વ ને ઠેકાણે ગાંધ્રવ લખેછે. વળી તે-એા રસ, અલંકાર, છંદ અને કાવ્ય સંબંધી વિચારમાં સમજતા નથી, એટલા માટે રસ, અલંકાર, છંદ અને કાવ્ય કરવાની રીતિના ગ્રંથ પ્રકટ કરવા જોઈયે.

પાંચમો ઉપાય એછે કે, ગૂજરાતી બાષામાં તર્કાદિક વિદ્યાઓના ગ્રંથ લખતાં તથા બાષાંતરે કરતાં ઘણા શબ્દની ખોટ પડેછે માટે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ લેવાની છુટ રાખવી જોઈયે. ગૂજરાતી બાષાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત શબ્દ વાપરેલા છે. સંસ્કૃતમાં બાણ કવિકૃત કાદંબરી ગ્રંથછે તેનું બાષાંતર ગૂજરાતી બાષાની કવિતામાં પાટણના બાજન કવિયે કર્યું છે. તેમાં ઘણા શબ્દ સંસ્કૃતછે. જે વા-વેલું પૃથ્વી ભેદીને ઉગેછે તેને સંકૃતમાં ઉદ્વિજ્જ કહેછે. એ શબ્દમાં વૃક્ષ, તૃણ વેલી, ઓષધિ, વનસ્પતિ, જાળાં, બાં-દુઆં ઇત્યાદિનો સંગૃહ થાયછે. એ બધાનું એક નામ ક-હેવું પડે તે વેળાએ ઉર્લિજ્જ શબ્દ લીધાવિના ચાલે એવું નથી, તેમજ નાળિયેરી, તાડ, સિંધણી, ફેફળી, સાચુ, ખ-જૂરી ઇત્યાદિનું એક નામ તૃણવૃક્ષ કહ્યા વિના ચાલે એવું નથી. તૃણ શબ્દ અને વૃક્ષ શબ્દ ગૂજરાતી બાષામાં પ્રસિદ્ધ

છે, માટે એમનો અર્થ સમજવો કઠિન પડશે નહિ. ઉપદ્ધા ઉદ્ભવિજ્ઞેમાં તૃણધર્મ અને વૃક્ષધર્મ એ બેહુ રહ્યા છે માટે એમને તૃણવૃક્ષ નામ કહેવાયી કાંઈ બગડતું નથી.

છઠ્ઠો ઉપાય એ છે કે જે શબ્દ ગૂજરાતમાં બોલાતો ન હોય અને ભરતખંડમાં કોઈ દેશમાં બોલાતો હોય પણ તે શબ્દ બોલવાનો ઉપયોગ પડે તો તે શબ્દ લેવાનો અટકાવ કરવો નહિ. જુઓ આપણા દેશ જોડે કાંકણ દેશછે તેમાં પૃથ્વી પાણીવડે બીનેલી રહેછે તેને કાંકણી લોકો પાણી-થળ કહેછે એ શબ્દ સંસ્કૃત પાનાયસ્થલનો અપભ્રંશ છે. ગૂજરાતમાં એવી પૃથ્વી નથી માટે એનું નામ નથી પણ વિદ્યાઓના ગ્રંથમાં એ શબ્દ લીધા વિના ચાલે એવું નથી. વળી સિંધુ નદીની વેળમાં પાણીના સંયોગથી માણસ પન્થાદિક પૃથ્વીમાં ઉતરી જાય એવો એ વેળમાં ગુણ ઉત્પન્ન થાયછે તેને એ નદના કાંઠાના લોકો દલદલ કહેછે. એ શબ્દ પણ કાર્યપરત્વે લેવો જોઈએ ઇત્યાદિ.

સાતમો ઉપાય એ છે કે શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષા લખવી જોઈએ તેમાં વગર કારણે પરભાષાના શબ્દ લેવા નહિ. જ્યાંઝગી પોતાની ભાષાના રમણિક શબ્દ મળે ત્યાંઝગી પરભાષાના શબ્દ (ફારસી ઇંગ્રેજી) લેતાં પોતાની ભાષાના શબ્દ વાવર્યા વિના કચાઈ જાયછે પછી અંને મૂળ મૂકીને જાયછે. બદસિકલ શબ્દ વાવરતાં વરવો, કદૂપો, એ શબ્દ જાયછે. જૂની ગૂજરાતીમાં કેટલાએક શબ્દ ગદ્યમાં લખ્યા છે, એ શબ્દોને હવણાં કોઈ ઉચ્ચરતું નથી તેનું કારણ એજછે. કોઈ કેહશે કે અમને ગૂજરાતી શબ્દ મળી શકતા નથી માટે અમે ફારસી શબ્દ પ્રત્યેક વાક્યમાં વાપરિયે છિયે

પણ એમ નથી જુઓ હાજર=સમક્ષ, પ્રત્યક્ષ; વસ્તુ=સમય,
 પેળા, કાળ, ટાણું; તરફ=ભણી, મગ, ગમ, કન્હે, પાસે;
 કત્ત=કેવળ, નર્ક, એકલું, તસ્ત=સિંહાસન, રાજસન,
 રાજપાટ; વદસિકલ=વિરૂપ, વરૂપો, કદૂપો સુવસુરત=રૂપવાન,
 સુભગ, રૂપાળો, સુરૂપ, છબિલો, દેખાડો, સુશોભિત,
 ફટકો, શોભતો; ગૈરહાજર=અણુછતો, અસમક્ષ; મજબૂત=ધી-
 ગો, દડ, ટકાડ, શહેર=નગર, પુર;=સ્વાત્રી=અનુભવ, ફોજ
 =સેના, સૈન્ય, કટક, દળ, સ્વાવન=પતિ, ધણી, સ્વામી, નાથ;
 નસીબ=દૈવ, ભાગ્ય, પ્રારબ્ધ; તસ્વીર=છબિ, ચિત્ર, ચિત્રામણ,
 બિંમ; તાજવ=અચરજ, અચંપો, કૌતુક, તાજગી=આરો-
 ગ્ય ઇત્યાદિ ધણા શબ્દ છે, મુલ્કાં, મસ્જિદ, કસ્બો, કા-
 સ્તી કંબર, પાદશાહ, વજોર, રોજા, નવાજ ઇત્યાદિ શ-
 બ્દ મુસલમાનો જોડે સંબંધ રાખેછે માટે એવા શબ્દ પ્ર-
 યોજન પડે ત્યાં લેવા. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઇંગ્રેજી શબ્દો
 વિષે સમજવું. રાજદ્વારી લખ્યાં તથા કેટલીએક જાતિમાં
 ફારસી શબ્દ બોલાતા હોય તો બોલાઓ પણ વિદ્યાઓના
 ગ્રંથોમાં પરબાષાના શબ્દ લેઈને પોતાની બાષાના શબ્દોને
 તજવા એ ન્યાય વિરૂદ્ધ છે. ગૂજરાતી બાષામાં પેરો શબ્દ
 પ્રસિદ્ધ છે તેને તજીને જાજિયા (ફારસી) અને ટાક્ત (ઇ-
 ગ્રેજી) શબ્દ લેતાં પ્રેશે કાલાંતરે જતો રહેશે. એજ કારણ-
 થી બ્રાહ્મણ લોકો પોતાની બાષામાં પરબાષાના શબ્દ લે-
 વાનો અટકાવ અનેક દોષ દેખાડીને કરતા હતા. જે પ-
 રબાષા બોલવાની ઇચ્છા હોય તો બધા શબ્દ પરબાષાનાજ
 વાપરવા પણ તિકડે તે ગોખલામાં એવું બોલીને લોકોને
 હસાવવા નહિ.

આઠમો ઉપાય એ છે કે, જૂની ગૂજરાતી ભાષામાં થયેલા ગદ્યપદ્યના ગ્રંથ ગૂજરાતમાં અસંખ્ય છે. તેમને ખોળી કાઢીને ગૂજરાતી ભાષાની સુંદર રીત તથા રમણિક શબ્દો ટાળી કાઢીને નવા ગ્રંથ થાય તેમાં વાપરવા. જૂના ગૂજરાતી લોકો વિદ્વાતામાં ખોલ્યા છે માટે તેમના ખોલ વીણી વીણીને લિજિયે એવા છે. જે ન માનો તો એક અવિદ્વાનની ખોલી અને એક વિદ્વાનની ખોલી એ બેને હવણાં સરખાવી જુઓ. એ બેહુમાંકેના ખોલી તમને સરસ લાગે છે. વિદ્વાન પુરૂષ વિશેષણ અને ઉપપત્તિ સહિત વાક્ય ઉચ્ચરે છે. પ્રાચીન ગૂર્જરી ભાષામાં પારસી શબ્દ લીધાજ નથી.

નવમો ઉપાય એ છે કે જેમ ધૂળધોયો ધૂળ ઉપણી ધોઈને તેમાંથી સુવર્ણ શોધી કાઢે છે એમ આખા ગૂજરાત દેશની ભાષામાંથી સુંદર શબ્દ ખોળી કાઢવા. હવણાંના ગૂજરાતમાં, વઢીયાર, વાગડ, કાકરેજ સુંવાળ. ડંઢાવ, દશ-કોશી. નલકુંઠો, ભાલ, ચરોતર, કાન્હમ, વાકલ, માળ, મેવાસ, રેવાકુંઠો, પાવાતલેટી, ભરચુ, સુરત અઢાવીસો, ગોલવાડ, કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, બાબરિયાવાડ, સોરઠ, ખર્ડો, હાલાર, મચ્છુકાંઠો, ઓખામંડળ, ઓંડ, કચ્છ, છિત્ત્યાદિ મહારથાનક છે તેમાં ઘણા શબ્દ બરેલા છે.

દશમો ઉપાય એ છે કે, ઉપર લખેલા નવ ઉપાય કરવાના કામનો અધિકાર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૂની નવી ગૂજરાતી ભાષાના જાણુ પુરૂષને આપવો જોઈયે; જે એમ નહિ કરે અને વગથી કે કાંઈ ખીજ કારણથી અજાણને અધિકાર આપશે તો ગૂજરાતી ભાષા સુધરશે નહિ. અજાણ પુરૂષને શુદ્ધાશુદ્ધનું જ્ઞાન હોતું નથી. આ કામનો અધિકાર

લેવા માટે ધણા પુરૂષો જાણ થઈ પડે પણ અધિકાર
આપનારાઓએ સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને યોગ્ય પુરૂષ કોણ છે તે
ખોળી કાઢવું જોઈયે. એ દેશ ભાષા સુધરવાના ઉપાય છે.

સંસ્કૃત ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાનાં વાક્ય.

યદ્વારે ત્વં સંસ્કૃત ભાષાતો ગૂર્જરી ભાષાન ઉત્પન્ના
જિવારે તું સંસ્કૃત ભાષાથી ગૂર્જરી ભાષા ન ઉપની
ઈં કથયિષ્યસિત દ્વારે હમાનિ વાક્યાનિ વાચય અ-
એમ કહિસઈ તિવારે આ વાક્ય વાચ્ય અ.
ન્યસ્ય કથિત્વં ત્વયા ન મંતવ્યં । કોપિતુ કથયિષ્યસિ ત્વં
ન્યનું કહિડં તં ન માનવું । કોઈ તુ કહિસઈ તું
કૂપે પત પુનઃ કથં પતિષ્યસિ । અન્યત્ કથયામિ તત્
કૂવે પડ પુણ કિમ પડિસઈ અન્ય કહુ તે.
શૃણુ લગ્નકાલે પુરસ્ય સકલા નાર્યો મંડપે એકસ્થી
સુગ લગ્નગાલે પુરની સગલી નારીઝ માડવે એકઠી
ભૂય નાનાવિધાનિ સરસાનિ ગીતાનિ ગાયંતિ તાનિ
હૃદ નાનાવિધ સરસાં ગીતાં ગાયઈ તે
શ્રોતુ નગરસ્ય ઘના લોકા આપતંતિ માલી ગૃહે ગૃહે
સુગન્ધા નયરના ઘણા લોગ આવઈ માલી ઘરે ઘરે
સુગંધિ ફુલાનિ લોકાન અર્પયતિ અન્યત્ દ્વાર શાસ્ત્ર
સુગંધિ ફૂલાં લોગોને આપઈ અનઈ બાર શાસ્ત્ર
યોઃઉપરિ તોરણાનિ વધ્નાતિ રાત્રૌ યુવતયો નાના પ્ર-
ઉપરિ તોરણાં બાંધઈ રાત્રિણ જુવતિડ નાના પ્ર-

कारान् शृंगारान् सज्जी कृत्य हस्तेषु चतुर्मुखान् दीपान्
 कारना सिंगारने सजी करी हाथमां चउमुखा दीवा
 लात्वा गवाक्षेषु स्थापयंति तान् एका कुमारिका संस्कु-
 लइ गउखमां थापइ तेमने एक कुआरिका संको
 रुते । पानीय हारिण्यः पानीयं आनयंति । ज्यौतिषिकै
 रइ पाणीआरीउं पाणी आणइ जोसिउंए
 विवाह मुहूर्त्तं नवम्या निर्धारितं । बध्वाशाटी परिहिता
 विवाह मुहूर्त्तं नउमिनु निरधारिउं बहूए साडी पाहिरी
 कन्यया कर्करं कर्पटं परिहितं । कुमार्या हस्ते कंकणं
 कन्याए कर्करं कपडुं पहिरिउं कुमारी तणे हाथे कांकणं
 अस्ति । अन्यत् नक्रे वाली अस्ति छविला कन्या छन्नं
 छइ अनइ नाके वाली छइ छविली कन्या छानुं
 अंधकारे प्रविश्य आत्मनः प्रियवरस्य रूपं निभालयति ।
 अंधारे पइसो आपणा प्रियवरनु रूप निहालइ
 कूटं वा कपटं तस्याः मनसि किमपि नास्ति । दीपाली
 कूड वा कपट तेना मनमां कांइ नथी दीवाली
 दिवस सदक्षो विवाहस्य दिवसो स्ति । छविल वरस्य
 दिवस सरिखो विवाहनो दिवस छइ छविला वरने
 मस्तके मेदपाडी मौलिकं अस्ति । अंगने ढोली अन्यत्
 माथे मेवाडी . मौलियुं छइ आंगणे ढोली अनइ
 मार्गणः अछान्नं मार्गयति । वप्पीहो यथा मेघजलं वा-

मागण अछाणुं मागइ वप्पइउं जिम मेघजलुं वा
 छति तथा बुभुक्षिताः यानिकाः पक्कान्नं इच्छन्ति ज-
 छइ तिम भूखिया जानिआ पक्कान्न वांछइ ज-
 मनवारे ज्ञातेल्लोका एकस्था भूताः। ते वटी पर्वट शं
 मणवारे नातिनालोग एकठा हूआ ते वडीपापड सा-
 कादि सहितां रसवती खादंतो व्याख्यानयंति ।

गादि सहित रसोइ खाता वखाणइ
 पश्चात् पूगफलं अन्यत् तांबूलं सर्वे मिलित्वाचर्वन्ते ।
 पछइ फाफलं अनइ तंबोलु सहु मीली चावइ
 एकस्य भिक्षाहारिणं जमनं नमिलितं सयेनं दंता
 एफ भीखारीनइ जमण नमिलितं ते जिणे दांत
 दत्ताः स चर्वणं दास्यति एवं कथयित्वा संतोषेण
 दीधा ते चावणुं देसइ एम कही संतोषे
 गृहं गतः तद्वष्ट्रा एकः अधिकं जिव्हो पाट वासी
 घर गयो ते देखी एक अधिक जीभो पाडोसी
 निंदति । जीर्णा गूर्जरी भाषा संस्कृत भाषायाः पुत्री
 निदइ जूनी गूर्जरी भाषा संस्कृत भाषातणी पुत्री
 अस्ति ।

छइ ।

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનાં વેચવાના પુસ્તકોની યાદી, તથા તેઓને વેચવાના નિયમો.

નીચે લખેલાં પુસ્તકોમાંથી પચાસ રૂપિઆનાં અથવા તેથી વધારે કીંમતનાં રોકડી કીમતે સામગ્રાં લેનારને સૈ-કડે વીશ ટકા પ્રમાણે કમિશન તથા જુકપોજનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે. અને ઓછામાં ઓછાં દશથી પચાશ રૂપિઆનાં રોકડેથી સામગ્રાં લેનારને દશાંશ કમિશન તથા જુકપોજનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે; પણ ટપાલમાં મોકલતાં ગેરવલ્લે પડે અથવા કુંઠ જોખમ થાય તે મગાવનારને શીર છે. દરેક પાકીટ પોષ્ટઓફિસમાં પહોંચાડવાની પહોંચ દાખલ અરધા આનાની ટીકટ ઉપર પોષ્ટઓફિસની છાપ લેવામાં આવેછે. માટે મગાવનારે તે ખાખતનો અરજો આનો વધારે મોકલવો. પૂરેપૂરાં નાણાં પ્રથમથી આપ્યા સિવાય પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે નહિ. પોષ્ટની ટીકીટો વગેરે અવેજ મોકલનારે અમને પહોંચતા સુધી પોતાને જોખમ મોકલવો. પોષ્ટની ટીકીટોમાંથી રૂપિએ અરજો આનો વઠાવનો કાપી લેવામાં આવશે. નાટપેડ પત્ર લેવામાં નહિ આવે.

(૨)

વેચેલું પુસ્તક પાછું લેવામાં આવશે નહિ.

મનાચોરડરો, પોષ્ઠલ નોટો, અને આ સંબંધી કામ કાળના સઘળા કાગળપત્રો નીચે સહી કરનારના નામથી મોકલવાં.

ગૂ. વ. સોસાઇટીની ઓફિસ. } કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી.
અમદાવાદ, તા. ૧ માઈ } આસિ. સેક્રેટરી, ગૂ. વ.
અક્ટોબર સને ૧૮૮૭. } સોસાઇટી.

કીમત. પોસ્ટેજ.

૧. હિતસર્ગમાળા. (ગૂજરાતી બા-
ષાના શબ્દો કેવી રીતે થયા.)... ૦-૮-૦ ૦-૧-૬
૨. અંગકુધારનો ઝઘડો. (કવિતા) ૦-૦-૪ ૦-૦-૬
૩. કથનાવળી એટલે કેહેવતો.
(૧૮૦૦ કેહેવતોછે.) ૦-૪-૦ ૦-૧-૦
૪. કવિતાવિલાસ અથવા ફાર્ખસ
વિલાસ... ... ૦-૧૨-૦ ૦-૧-૬
૫. કીમિયાગર ચરિત્ર ૦-૪-૦ ૦-૧-૦
૬. કેફી વસ્તુનું વર્ણન ૦-૫-૦ ૦-૧-૦
૭. ગરબાવળી ૦-૧-૦ ૦-૦-૬
૮. ગૂજરાતી બાષાની ઇતિહાસ ૦-૫-૦ ૦-૧-૦
૯. કેળવણી... ૧-૦-૦ ૦-૨-૬
૧૦. સ્થાનિકસ્વરાજ્ય વિષે નિબંધ. ૦-૮-૦ ૦-૧-૬

૧૧. સીતાદમયંતીનાં આખ્યાન ...	૦-૩-૦	૦-૧-૦
૧૨. વેણીસંહાર નાટક	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૩ ગૂજરાતના બીખારી વિષે નિબંધ	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૧૪. ગૂજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન.	૦-૮-૦	૦-૧-૦
૧૫. જમણવાર વિષે નિબંધ ...	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૬. જાદવાસ્થળી. (કવિતા). ...	૦-૦-૬	૦-૦-૬
૧૭. તાર્કિકબોધ	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૧૮. દૈવસદર્પણ, એટલે જોષીએ- નું સાચું જૂઠું દેખાડી આપ- નારી આરશી... ..	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૧૯. પુનર્વિવાહ પ્રબંધ	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૨૦. કામ્યસ વિરહ. (કવિતા)... ..	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૨૧. બાળવિવાહ નિબંધ	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૨૨. બ્રહ્મપ્રકાશ પુસ્તક રજું, રજું, ૪ થું, દરેકના	૧-૦-૦	૦-૧-૬
૨૩. ,, ,, ૧૧ થું. અને ૧૨ થું દરેકના	૧-૨-૦	૦-૨-૦
૨૪. બિદ્યુક વિષે નિબંધ	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૨૫. જૂત નિબંધ	૦-૬-૦	૦-૧-૦
૨૬. માતૃપિતાની સ્તુતિ	૦-૦-૩	૦-૦-૬
૨૭. મિથ્યાબિમાન નાટક... ..	૦-૬-૦	૦-૧-૬
૨૮. રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ	૦-૧-૦	૦-૦-૬

૨૯. રાણીજીના છંદ (કવિતા) ...	૦-૦-૩	૦-૦-૬
૩૦. લક્ષ્મીનાટક	૦-૩-૦	૦-૧-૦
૩૧. વચન વિવેક બાવળી (કવિતા)	૦-૦-૬	૦-૮-૬
૩૨. વિદ્યાબોધ	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૩૩. શામળશતશાહી (કવિતા શામ- લબટની)	૦-૩-૦	૦-૧-૦
૩૪. સંપલક્ષ્મિસંવાદ... ..	૦-૧-૬	૦-૦-૬
૩૫. સ્ત્રીસંભાષણ એટલે ગૂજરાતી બાધડીઓની વાતચીતનું વર્ણન	૦-૨-૦	૦-૦-૬
૩૬. સ્ત્રીનીતિધર્મ	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૩૭. હુન્નરખાનની ચઢાઈ (કવિતા)	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૩૮. તાતિનિબંધ	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૩૯. કચ્છ ગરેબાવળી (કવિ દલપ- તરામ કૃત)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
૪૦. ક્રાન્સદેશ માહિલી રાજ્યની ઉ- ચલપાચલનો ઇતિહાસ. ...	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
૪૧. એતીવાડીના સુધારા વિષે નિબંધ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
૪૨. એકુત,કારીગરો, અને મજ્જુર જેરે મહેનતુ લોકોને પૈસા સંગ્રહ કરવાની જરૂર, અને તે રાખવાને સર્વિગ્યોક્તી અગત્ય વિષે નિબંધ	૦-૬-૦	૦-૧-૦

૪૩. કપી કપી ન્યાતો કન્યાની અ-
છતથી નાની થતી જાયછે, તેનાં
કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય

વિષે નિબંધ... .. ૦-૭-૦ ૦-૧-૬

૪૪. દુકાળ વિષે નિબંધ ... ૦-૬-૦ ૦-૧-૬

૪૫. અકબર ચરિત્ર . . . ૦-૮-૦ ૦-૧-૬

૪૬. સતસંગ વિષે નિબંધ ... ૦-૨-૬ ૦-૧-૦

૪૭. પ્રાણીવર્ણન સુંદર વિભાવતી
રંગ ખેરંગી આત્રો સાથે ત્રણે

ભાગ એકઠા ૧-૮-૦ ૦-૩-૬

૪૮. " છૂટક દરેક ભાગની ... ૦-૮-૦ ૦-૧-૬

બુદ્ધિપ્રકાશ.

ઉપલા નામનું મોટાં ૨૪ પૃષ્ઠનું માસિક ચોપાનિયું
ગૂ. વ. સોસાઈટીની તરફથી દરમાસે પ્રગટ થાયછે. અ-
માં વિદ્યા, હુક્મર સુનીતિ, સંસાર સુધારો, અને ખીજા
ઉપયોગી અને મનોરંજક ગદ્યપદ્યના વિષયો દાખલ ક-
રવામાં આવેછે. એનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ૧-૮-૦ તથા ટ-
ચાલ ખર્ચના રૂ૦-૩-૦ મળી રૂ૧-૧૧-૦ છે. આહુક થવા
છેલ્લનારે “બુદ્ધિપ્રકાશના મેનેજર” ના નામથી લખાજમ
પોસ્ટેજના પૈસા મોકલી લખવું. લખાજમ પ્રથમથીજ
જોવાનો રિવાજછે. દશ અને તેથી વધારે ચોપાનિયાં

સામટાં મંગાવનારને સેંકડે દશ ટકા પ્રમાણે કમિશન
તથા ટપાલખર્ચ સોસાઇટી તરફથી આપવામાં આવશે.

— ❦ —

બીજા માણસોએ વેચવા મુકેલાં પુસ્તકોની યાદી.

નાચે લખેલાં પુસ્તકોનું ટપાલખર્ચ કે કમિશન કાંઈ પણ
આપવામાં આવશે નહિ. એ સિવાયનાં સોસાઇટીનાં પુ-
સ્તકો વેચવાના બીજા બધા નિયમો પ્રમાણે આ પુસ્તકો
વેચવામાં આવેછે.

૧. અર્થશાસ્ત્ર	૧-૦-૦	૦-૩-૦
૨. આર્યોત્કર્ષ તથા વિક્રમોદય નાટક.	૦-૬-૦	૦-૧-૦
૩. પારશી પ્રકાશ ભાગ ૧થી ૫ સુધી દરેક ભાગનો	૧-૦-૦	૦-૨-૦
૪. પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટક ...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
૫. જ્યોર્જ વાશિંગટન અને વિલિ- યમ ટેલનાં ચરિત્ર.	૧-૦-૦	૦-૨-૦
૬. ઉત્તર રામચરિત્ર નાટક (મ. ન.)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
૭. કાન્તા (નાટક) (")	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૮. માલતી માધવ નાટક (")	૧-૮-૦	૦-૨-૬
૯. પ્રતાપ નાટક. .. (ગ. રા.)	૧-૮-૦	૦-૩-૦
૧૦. રાસમાળા ભગ ૨ જો. ...	૭-૮-૦	૦-૫-૦

૧૧. દેશીરાજ્ય અને મનુરમૃતિ માં-

હેનો રાજનીતિસાર ૦—૮—૦ ૦—૧—૦

૧૨. કરેસનદાસ અને તત્સંબંધમાં

વિચાર (મ. સ્વ.) ૦—૬—૦ ૦—૧—૦

૧૩. કાર્પસ જીવનચરિત્ર (") ૦—૧૨—૦ ૦—૧—૬

૧૪. અસ્તોદય-નળદમયંતિ (") ૦—૧૨—૦ ૦—૧—૬

૧૫. સુત ગોકુળજી ઝાલા અને

વેદાન્ત. (") ૧—૦—૦ ૦—૩—૦

૧૬. શ્રદ્ધાઆરાધના ... ૦—૪—૦ ૦—૧—૦

૧૭. નળદમયંતિ નાટક (ર. ઉ.) ૦—૮—૦ ૦—૧—૬

૧૮. લઘુસિક્ષાંત કૌમુદી ગૂ. ટીકા

સાથે. ... (, ,) ૫—૦—૦ ૦—૫—૦

૧૯. હરિશ્ચંદ્ર નાટક ... (, ,) ૦—૧૨—૦ ૦—૧—૬

૨૦. લલીતાદુઃખદર્શક નાટક (, ,) ૦—૮—૦ ૦—૧—૬

૨૧. મૃદાલસા અને ત્રણુદ્યજ ૦—૮—૦ ૦—૧—૬

૨૨. પંચદશી પ્રથમ પ્રક. (સ. સ.) ૦—૧૨—૦ ૦—૨—૦

૨૩. પ્રથમ તથા પાંચમું (, ,) ૧—૦—૦ ૦—૨—૦

૨૪. પંચદશી મૂળમાત્ર સંસ્કૃત (, ,) ૦—૧૦—૦ ૦—૨—૦

૨૫. ઇશાદ્યષ્ટોપનિષદ્ ... ૪—૦—૦ ૦—૬—૦

૨૬. સુંદરવિલાસ, જ્ઞાનસમુદ્ર,

અને સુંદર કાવ્ય... .. ૨—૪—૦ ૦—૩—૦

૨૭. , જાડાં કાગળના (, ,) ૩—૦—૦ ૦—૪—૬

૨૮. યોગવાશીષ્ઠ, બે પ્રકરણ (,,) ૦-૧૪-૦	૦-૨-૦
૨ . શ્રીવિચારચંદ્રોદય (,,) ૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
૩૦. પદાર્થ મંથુષા ... (,,) ૪-૦-૦	૦-૪-૦
૩૧. શ્રી અષ્ટાવક ગીતા (,,) ૧-૦-૦	૦-૨-૬
૩૨. શ્રી વિચારસાગર તથા વૃત્તિ- રત્નાવળી ... (,,) ૩-૪-૦	૦-૪-૬
૩૩ ,, ઈચ્છાકાગળ તથા મળખૂત પૂહાની ... ૪-૪-૦	૦-૬-૦
૩૪. શ્રીસદીક બાળબોધવેદાંતી. ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૩૫. આર્યદેશ જનતા હિંદી... ૦-૧૨-૦	૦-૧-૦
૩૬. મહાર વીરહ શતક ... ૦-૨-૦	૦-૦-૬
૩૭. દરજીની અરજી (ક.દ.ડા.) ૦-૧-૦	૦-૦-૬
૩૮. અવળાખ્યાન (હિંદુસ્તાની) ૧-૦-૦	૦-૧-૬
૩૯. વેનચરિત્ર .. (,,) ૧-૦-૦	૦-૧-૬
૪૦. અસૌચ નિર્ણય . (૨.ગ.) ૦-૪-૦	૦-૧-૦
૪૧. પ્રાકૃત એકાદશી મહાખ્ય. ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૪૨. કાબ સુધા ... (,,) ૧-૧૨-૦	૦-૩-૦
૪૩. સ્વદેશ હિતદર્શક... ૦-૬-૦	૦-૧-૦
૪૪. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી (રા. સા. મહીપતરામકૃત) ... ૦-૧૨-૦	૦-૧-૬
૪૫. પાર્વતીકુંવર આખ્યાન(,,) ૦-૪-૦	૦-૧-૬
૪૬. વનરાજ આવડો .. (,,) ૧-૮-૦	૦-૨-૬

૪૭. સાસુ વહુની લડાઈ (૧) ૧—૦—૦	૦—૨—૦
૪૮. દુરગારામ ચરિત્ર... (૧) ૦—૮—૦	૦—૧—૬
૪૯. ભવાઈસંગ્રહ પુસ્તક ૧ લું ૧—૮—૦	૦—૩—૦
૫૦. સધરાજેસંગ ... (૧) ૧—૪—૦	૦—૨—૬
૫૧. ટુંકી કહાણીઓ ભા. ૧ ભો.	
તથા ૨ જો દરેકના... (૧) ૦—૮—૦	૦—૧—૦
૫૨. હાજર જવાબી પ્રધાનની	
વાર્તા ૦—૮—૦	૦—૧—૦
૫૩. બીલાવતીની કથા પાકા	
પુઢાની ૦—૧૨—૦	૦—૧—૬
૫૪. જાદુકપટ પ્રકાશપુસ્તક ૧ લું ૨—૮—૦	૦—૩—૦
૫૫. ,, ,, ,, ૨ જું ૩—૦—૦	૦—૩—૦
૫૬. ,, ,, ,, ૩ જું ૨—૦—૦	૦—૩—૦
૫૭. અક્ષરમાળા ૦—૮—૦	૦—૧—૦
૫૮. ભક્તી ભાસ્કર ગ્રંથ ... ૦—૬—૦	૦—૧—૦
૫૯. માર્કંડેય પુરાણ ... ૫—૦—૦	૦—૬—૦
૬૦. વિષ્ણુ પુરાણ ... ૪—૮—૦	૦—૫—૦
૬૧. કાઠિયાવાડ સાર સંગ્રહ... ૩—૦—૦	૦—૬—૦
૬૨. પેહેલી ઓપડી (વેદધર્મ	
સભાની) ચિત્રો સાથે .. ૦—૧—૦	૦—૦—૬
૬૩. નૌરીધર્મ ૦—૫—૦	૦—૧—૦
૬૪. વસંતતિલકાખ્યાન ... ૧—૦—૦	૦—૧—૬

૬૫. ઉદોચ્ય પ્રકાશ ...	૧-૦-૦	૦-૨-૬
૬૬. ચાવડા ચરિત્ર ...	૦-૬-૦	૦-૧-૦
૬૭. ભોળાબીમની વાર્તા ...	૦-૩-૦	૦-૦-૬
૬૮. આર્યકુળ દર્શક ...	૦-૪-૦	૦-૦-૬
૬૯. પ્રિયા-પ્રેમદર્શક ...	૦-૮-૦	૦-૧-૦
૭૦. પૃથિરાજ ચહુઆણ ...	૧-૦-૦	૦-૧-૬
૭૧. જીર્ણ, અને રઠીની કથા.	૦-૧-૬	૦-૦-૬
૭૨. કોયડા સંગ્રહ ...	૦-૬-૦	૦-૧-૦
૭૩. સંયોગ જન્યરોગ ...	૧-૪-૦	૦-૨-૬
૭૪. રજા, આકિંટંગ અલાવસ ને પેન્સનના ધારા ...	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૭૫. મનુસ્મૃતિ. (સં. ગૂજરાતી)	૪-૦-૦	૦-૪-૬
૭૬. યોગતત્ત્વ ...	૦-૧-૬	૦-૦-૬
૭૭. પુરતકમાળાનો સંગ્રહ બા- ગ ૧ લો ...	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૭૮. " " " ૨ નો	૦-૨-૬	૦-૧-૦
૭૯. સુબોધ ચિંતામણી...	૦-૧૫-૦	૦-૧-૬
૮૦. ગૂ. બાધાનું બાકરણ, (બા. ઉ. અને હ. ૬.) ...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
૮૧. સ્ત્રીના નીતિધર્મ ...	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૮૨. સિકંદરનામું ...	૧-૪-૦	૦-૨-૦
૮૩. હુન્નર રતનાકર ...	૧-૧૪-૦	૦-૩-૦

૮૪. માંગલિક ગીતાવળી.	૦—૬—૦	૦—૨—૦
૮૫. સ્ત્રીધર્મ નીતિ(રમાયાધકૃત)૧—૪—૦	૦—૨—૬	
૮૬. બાળરોગ ચિકિત્સા...	૧—૦—૦	૦—૪—૦
૮૭. નસીમ ડહાપણનીસરસાધ.૦—૮—૦	૦—૧—૦	
૮૮. માઆપ તેવાં છોકરાં...	૦—૧૨—૦	૦—૧—૬
૮૯. મુલતવી રાખવાનાં માઠાંફળ	૦—૧૦—૦	૦—૧—૬
૯૦. ગુલીવરની મુસાફરી બા. ૨ જો	૦—૮—૦	૦—૧—૦
૯૧. દ્રષ્ટાંતચિંતામણી ...	૦—૧૦—૦	૦—૧—૬
૯૨. સુખ દુઃખ વિષે નિબંધ	૦—૫—૦	૦—૧—૦
૯૩. કૌતકમાળા અને બોધવચન.૧—૧૨—૦	૦—૩—૬	
૯૪. ,, ગીદગતા પુંકાની.	૨—૦—૦	૦—૩—૬
૯૫. શારીર અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર (ત્રી. મો.)	૧૦—૦—૦	૦—૧૩—૦
૯૬. વૈદ્યકવિલાસ	૬—૦—૦	૦—૮—૦
૯૭. ગૂજરાત રાજસ્થાન ...	૮—૦—૦	૦—૬—૦
૯૮. મોટું કાવ્યદોહન ...	૧—૪—૦	૦—૩—૦
૯૯. વૈજણવ ગુરુ-ધર્મ-કર્મ	૦—૬—૦	૦—૧—૦
૧૦૦. કચ્છ મહોદય ...	૦—૪—૦	૦—૧—૦
૧૦૧. રણવત્ત	૦—૫—૦	૦—૧—૦
૧૦૨. ચંદ્રહાસનું આખ્યાન	૦—૫—૦	૦—૧—૦
૧૦૩. આરોગ્યતાનાં મૂળતત્ત્વો. (ત્રી. ડા.)	૦—૩—૦	૦—૦—૬

૧૦૪. બાળકેળવણી રીતિ પ્રથમ			
દર્શન	૦-૧૧-૦	૦-૧-૬	
૧૦૫. કરજ કરી વરો કરનાર			
તથા કરાવનારનું વર્ણન.			
(કવિતામાં.)	૦-૧-૦	૦-૦-૬	
૧૦૬. વીરાધીરાની દેશ કલ્યા-			
ણી વાર્ષી	૧-૦-૦	૦-૨-૦	
૧૦૭. નારીપ્રતિષ્ઠા	૦-૮-૦	૦-૧-૦	
૧૦૮. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા			
૪થ. કેન, મુણ્ડક, અને			
અતેરેયોપનિષદ્ ...	૫-૦-૦	૦-૫-૦	
૧૦૯. સ્વાધ્યાય	૧-૦-૦	૦-૧-૬	
૧૧૦. ગૂજરાતની ખેતીવાડીની			
હાલની સ્થિતિ ...	૦-૧૨-૦	૦-૧-૬	
૧૧૧. દલપત સતશહી ...	૦-૭-૦	૦-૧-૦	
૧૧૨. માને શીખામણ ...	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦	
૧૧૩. રાણી રૂપસુંદરી ...	૦-૫-૬	૦-૧-૦	
૧૧૪. પ્રતિપત્તા સ્ત્રી (ગુણસુંદરી)	૦-૬-૦	૦-૧-૦	
૧૧૫. કચ્છી શબ્દાવળી ...	૦-૮-૦	૦-૧-૦	
૧૧૬. કૃષિ વિવેચન ...	૦-૬-૦	૦-૧-૦	
૧૧૭. મનોવિક્કાર તથા આશા-			
નિરાશા વિષે નિબંધ. ...	૦-૮-૦	૦-૧-૬	

૧૧૮. બાળચિત્રપોથી (ચિત્રો સાથે)...	૦-૧-૩	૦-૦-૬
૧૧૯. વૃંદસતશાઠ	૦-૮-૦	૦-૧-૦
૧૨૦. સંયોગતાહરણ	૦-૧૨-૦	૦-૧-૬
૧૨૧. પીટર ધી ગ્રેટર્નું ચરિત્ર ...	૦-૧૪-૦	૦-૧-૬
૧૨૨. મુસલમાનની વારસા પ્રકરણ	૧-૦-૦	૦-૨-૬
૧૨૩. સંગીત નાટક સંગ્રહ	૦-૮-૭	૦-૨-૦
૧૨૪. ગોપીચંદન નાટક	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૨૫. મૃચ્છકટિક નાટક સાર	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૨૬. વીરસિંહ ચંદ્રિકા નાટક ...	૦-૬-૦	૦-૧-૬
૧૨૭. કામસેનને રસિકા નાટક ...	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૨૮. રસચંદ્ર અને રતીપ્રીયા નાટક	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૨૯. ચંદ્રસેન અને ચંદ્રપ્રભા ...	૦-૮-૦	૦-૧-૬
૧૩૦. છેલસોવાણીતથાવિક્રમચરિત્રનાટક	૦-૬-૦	૦-૧-૬
૧૩૧. ચંદનમલીયાગરી નાટક ...	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૧૩૨. અન્નમે સખાવત	૦-૫-૦	૦-૧-૦
૧૩૩. સત્યનારાયણની કથા	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૧૩૪. નાટકના તરફવારે બંજરા ...	૦-૦-૬	૦-૦-૬
૧૩૫. સંગીત મૃદાલસા	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૧૩૬. સુંદર ગીતાવળી	૦-૨-૦	૦-૦-૬
૧૩૭. સુરમોહન અંગાર મોહન ...	૦-૨-૦	૦-૦-૬
૧૩૮. શકુંતલા આખ્યાન	૦-૪-૦	૦-૧-૦
૧૩૯. ભેલકે અને દીલકોશ	૦-૩-૦	૦-૦-૬

૧૪૦.	સોબતેઅસર (મોહનદુઃખદર્શક)	૦-૩-૦	૦-૦-૬
૧૪૧.	નકથે સુલેમાની	૦-૩-૦	૦-૦-૬
૧૪૨.	ગુલશને ખહાર... ..	૦-૩-૦	૦-૦-૬
૧૪૩.	કામસેન અને રસિકાનાં ગાથનો	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૧૪૪.	વીરસિંહ ચંદ્રિકાના ઓપેરા...	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૧૪૫.	રીપનપર્વ... ..	૦-૧-૦	૦-૦-૬
૧૪૬.	કરશનદાસ મુળજી ચરિત્ર...	૦-૮-૦	૦-૧-૦
૧૪૭.	અંકગણિતનાં કારણ	૦-૬-૦	૦-૨-૦
૧૪૮.	ખલત કાબોહન	૩-૦-૦	૦-૬-૦
૧૪૯.	વિવેક મુડામણી	૦-૮-૦	૦-૧-૦
૧૫૦.	કવેન્ડીનડરવાડે ભા. ૧ ...		
	થી ૩. દરેકના	૧-૨-૦	૦-૨-૦
૧૫૧.	,, ,, પાકા પુ- ...		
	કાના દરેકના... ..	૧-૬-૦	૦-૩-૦
૧૫૨.	મી કૃષ્ણજન્મખંડ	૪-૦-૦	૦-૮-૦
૧૫૩.	કચ્છી કહેવતો	૦-૧-૩	૦-૦-૬
૧૫૪.	ફુનીયાં દર્પણ... ..	૦-૦-૦	૦-૧-૦
૧૫૫.	ફારસી અંગ્રેજી કહેવતો	૦-૬-૬	૦-૦-૬
૧૫૬.	કાદમ્બરી	૨-૦-૦	૦-૪-૦
૧૫૭.	ગુ. શબ્દાર્થકોષ	૦-૧૨-૦	૦-૧-૬
૧૫૮.	સાંખ્યદિવાકર	૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૫૯.	વૈદજીવન	૧-૦-૦	૦-૨-૦

૧૬૦. પાણીપત ૦—૪—૦ ૦—૦—૬
૧૬૧. હસાહસ ભા. ૧ લો ... ૦—૬—૬ ૦—૧—૦
૧૬૨. દુઃખમાં દીલાસો અને ...
- વિપતીમાં ધીરજ ૦—૮—૦ ૦—૧—૦
૧૬૩. ભક્તમણાહરણ અને દાણબીલા ... ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૪. સમમસ્કંધ ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૫. હારમાળા ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૬. નૃસિંહમહેતાનાં પદ... .. ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૭. સુરતસંગ્રામ ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૮. વામનકથા તથા નરસિંહ મે-
- હેતાની હુંડી ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૬૯. ધીરોભક્તની કવિતા... .. ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૭૦. દયારામ કૃત કવિતા... .. ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૭૧. રજપૂતાણા ૨—૮—૦ ૦—૪—૦
૧૭૨. મેવાડની જાહોજલાલી ... ૨—૦—૦ ૦—૪—૦
૧૭૩. અંગ્રેજી ગૂજરાતી ડિક્શનેરી... ૩—૦—૦ ૦—૫—૦
૧૭૪. સ્ત્રીધર્મનીતિ દર્શક ૦—૬—૦ ૦—૧—૦
૧૭૫. સાર્વજનિક આરોગ્ય... .. ૦—૮—૦ ૦—૧—૦
૧૭૬. સિદ્ધાંત પ્રકાશ (જ્યોતિષનો ગ્રંથ) ૩—૦—૦ ૦—૩—૦
૧૭૭. દેશીનામાનો ભોમીઓ ... ૦-૧૨—૦ ૦—૧—૬
૧૭૮. દેશીનાયું ૦—૧૦—૦ ૦—૧—૦

(૧૬)

૧૭૬. ઉદ્યોગથી થતાલાભ અને આ-

બંધથી થતિ હાની વિ.નિબંધ ૦—૬—૦૦—

૧૮૦. શાહનશાહ અકબર અને બી-

રબીલની વાતો ભા. ૧ લો...૦—૬-૦ ૦—૧-

૧૮૧. એજન ભાગ ૨ જો...૦—૪—૦ ૦—૧—૦

૧૮૨. એજન ભાગ ૩ જો...૦—૬—૦ ૦—૧—૦

૧૮૩. સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ લો.

(નવલકથા) ૧—૦—૦ ૦—૪—૦

— ❦ ❦ ❦ ❦ —

